

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2790-0738 (Print)
ISSN 2791-0911 (Online)

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ**
ELMİ-METODİK JURNAL

2024, №1 / 279

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

CiteFactor
Academic Scientific Journals

idealonline

INTERNATIONAL
Scientific Indexing

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

ADVANCED
SCIENCE
INDEX

calaméo

SCRIBD

Directory of
Research Journal
Indexing

ASOS
indeks

Academia.edu

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

Academic
Resource
Index
ResearchBib

ESJI
www.ESJIndex.org
Eurasian
Scientific
Journal
Index

JOURNALS
DIRECTORY

AZƏRBAYCAN DİLİ və ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.

ISSN 2790–0738 (Print); ISSN 2791–0911 (Online)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436, Qeydiyyat № B236

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” humanitar elmlər istiqaməti üzrə dilçiliyin və ədəbiyyatşünaslığın bütün sahələrinə aid Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində orijinal, yüksək keyfiyyətli elmi məqalələr dərc edən, dilimizin saflığı və işləkliyini qoruyan, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın (həmçinin xarici ədəbiyyatın) tədrisi metodikasını, onun tədqiqi və təbliği məsələlərini araşdıran resenziyalı, açıq girişli elmi-metodik jurnaldır. İl ərzində dörd dəfə nəşr olunur. Jurnal dilçilik məsələləri, metodika, qrammatika, dialektologiya, mətnşünaslıq, Azərbaycan ədəbiyyatı, türk dili və ədəbiyyatı, xarici ədəbiyyat, uşaq ədəbiyyatı və folklorşünaslıq mövzularını əhatə edən bölmələrindən ibarətdir. “Nəşrlər” bölməsində elmi-pedaqoji sahədə yeni nəşr edilən kitablar tanındılır. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər sırasındadır.

© Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi 2024

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

Scientific-methodical journal. Published since 1954.

ISSN 2790–0738 (Print); ISSN 2791–0911 (Online)

Approved by the Charter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB № 022436, Registration № B236

"Teaching of Azerbaijani language and literature" publishing original, high-quality scientific articles in Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages in all fields of linguistics and literary (including foreign literature) criticism in the field of humanities is a peer-reviewed, Open Access scientific-methodical journal that studies the methodology, its research and promotion. Published four times a year. The journal consists of sections covering linguistics, methods, grammar, dialectology, textology, Azerbaijani literature, Turkish language and literature, foreign literature, children's literature and folklore. In the section "Publications" are presented new books published in the scientific and pedagogical field. The journal is among the publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Teaching of Azerbaijani language and literature 2024

TƏSİSÇİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAŞ REDAKTOR

Sehran Səfərov

REDAKSİYA ŞURASI

İsa Həbibbəyli, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Elnur Nəsimov, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Nadir Məmmədli, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Mahirə Hüseynova, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Qəzənfər Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Yaqub Babayev, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Fərahim Sadıqov, Bakı Elm-Təhsil Mərkəzi

Təyyar Salamoğlu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Pıralı Əliyev, Bakı Slavyan Universiteti

Ənvər Abbasov, Bakı Slavyan Universiteti

Mahmud Allahmanlı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR

Yavuz Akpınar, Ege Universiteti, Türkiyə

Özcan Bayrak, Fırat Universiteti, Türkiyə

Aqşin Əliyev, Pekin Xarici Dillər Universiteti, Çin

Guljahon Jumanzarova, Cizzax Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Özbəkistan

Güllü Karanfil, Komrat Dövlət Universiteti, Moldova

Çonq Jin Oh, Hankuk Xarici Tədqiqatlar Universiteti, Cənubi Koreya

Maqripa Yeskeyeva, Beynəlxalq Türk Akademiyası, Qazaxıstan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Gülnar Əliyeva, Məsul katib

İsmayıl Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Sədaqət Həsənova, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Fikrət Cahangirov, Azərbaycan Dillər Universiteti

Bilal Həsənli, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Soltan Hüseynoğlu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sevinc Rəsulova, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi

Fəxrəddin Yusifov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sevda Abbasova, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ədalət Abbasov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Nazilə Abdullazadə, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Cəlal Allahverdiyev, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

REDAKSİYA

Könül Yadigarova, Xatirə Məmmədova, Xanımgül Əsgərova, Ramilə İsmayılova,

Nazlı Səmədzadə, Fəridə Əhmədova, Cəvahir Quluzadə

ÜNVAN

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37

Telefon: (012) 520 18 65

E-mail: tall@edu.gov.az

<http://tall.edu.az>

FOUNDER

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION REPUBLIC OF AZERBAIJAN

EDITOR-IN-CHIEF

Sehran Safarov

EDITORIAL COUNCIL

Isa Habibbayli, Azerbaijan National Academy of Sciences

Elnur Nasibov, Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan

Nadir Mammadli, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Mahira Huseynova, Azerbaijan State Pedagogical University

Gazanfar Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Yagub Babayev, Azerbaijan State Pedagogical University

Farahim Sadigov, Baku Science-Education Center

Tayyar Salamoghlu, Azerbaijan State Pedagogical University

Pirali Aliyev, Baku Slavic University

Anvar Abbasov, Baku Slavic University

Mahmud Allahmanli, Azerbaijan State Pedagogical University

INTERNATIONAL CONSULTANTS

Yavuz Akpinar, Ege State University, Turkey

Ozcan Bayrak, Firat University, Turkey

Agshin Aliyev, Beijing Foreign Studies University, China

Guljahon Jumanzarova, Jizzakh State Pedagogical Institute, Uzbekistan

Gullu Karanfil, Komrat State University, Moldova

Chong Jin Oh, Hankuk University of Foreign Studies, South Korea

Magripa Yeskeyeva, International Turkish Academy, Kazakhstan

EDITORIAL BOARD

Gulnar Aliyeva, Executive Secretary

Ismayil Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Sadagat Hasanova, Nakhchivan State University

Fikret Jahangirov, Azerbaijan University of Languages

Bilal Hasanli, Azerbaijan State Pedagogical University

Soltan Huseynoghlu, Azerbaijan State Pedagogical University

Sevinj Rasulova, Baku City Education Department

Fakhraddin Yusifov, Azerbaijan State Pedagogical University

Sevda Abbasova, Azerbaijan State Pedagogical University

Adalat Abbasov, Azerbaijan State Pedagogical University

Nazila Abdullazade, Azerbaijan State Pedagogical University

Jalal Allahverdiyev, Azerbaijan State University of Economics

EDITORIAL TEAM

Konul Yadigarova, Khatira Mammadova, Khanimgul Asgarova, Ramila Ismayilova,
Nazli Samadzade, Farida Ahmadova, Javahir Guluzade

ADDRESS

AZ 1118, Baku, str. Nasimi 37

Phone: (012) 520 18 65

E-mail: tall@edu.gov.az

<http://tall.edu.az>

Q R A M M A T İ K A

- 12 – 22
Sədaqət Həsənova
Poetik leksika haqqında
- 23 – 31
Sərdar Zeynalov
Cümlə üzvü olmayan cümlə ola bilərmi?!
- 32 – 36
Ədalət Abbasov
Şəxssiz cümlələrdə struktur-semantik genişlənmə
- 37 – 46
Rəhilə Hümətova
Antonimlərin üslubi imkanlarının açılmasında leksik-semantik təhlilin rolu
- 47 – 53
Sahilə İbrahimova
Onomastik vahidlər və onların semantik xüsusiyyətləri

A Z Ə R B A Y C A N Ə D Ə B İ Y Y A T I

- 54 – 65
Pərixanım Soltanqızı (Hüseynova)
Abbasqulu ağa Bakıxanovun yaradıcılığında multikultural dəyərlər və tolerantlıq
- 66 – 73
Fəxriyyə Cəfərova
Aşıq şeirinin dilində hikmətli fikirlər

- 74 – 82
Ulduz Qəhrəmanova
Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığının sənət konsepsiyası
- 83 – 90
Günəl Hümətova (Pəniyeva)
Seyran Səxavətin nəsrində bədii təcəssümün yeni üsulları (*“Hamı elə bilirdi”* və *“Yüz ilin kişisi” hekayələri əsasında*)

M E T O D İ K A

- 91 – 96
Elnazə Cabbarova
Müasir məktəbli təfəkkürünün didaktik və metodik tələblər əsasında formalaşmasında interaktiv təlimin rolu
- 97 – 102
Dilarə Ələskərli
Orta məktəbdə orfoqrafiya və orfoepiya təliminin linqvistik-metodoloji əsaslarının tətbiqi
- 103 – 107
Fatimə Qarayeva
İnteqrasiya anlayışının mahiyyəti və əhəmiyyəti

CONTENTS / № 1, 2024

GRAMMAR

- 12 – 22
Sadagat Hasanova
About the poetic lexicon
- 23 – 31
Sardar Zeynalov
Can there be a sentence without a sentence member?!
- 32 – 36
Adalat Abbasov
Structural-semantic expansion in impersonal sentences
- 37 – 46
Rahila Hummatova
The role of lexical-semantic analysis in revealing the stylistic possibilities of antonyms
- 47 – 53
Sahila Ibrahimova
Onomastic units and their semantic features

AZERBAIJANI LITERATURE

- 54 – 65
Parikhanim Soltangizi (Huseynova)
Multicultural values and tolerance in the work of Abbasgulu Agha Bakikhanov
- 66 – 73
Fakhriya Jafarova
Wise thoughts in the language of ashug poetry

- 74 – 82
Ulduz Gahramanova
Art concept of Mirza Alakbar Sabir's creation
- 83 – 90
Gunel Hummatova (Paniyeva)
New methods of artistic embodiment in the prose of Seyran Sakhavat
(Based on the stories "Everybody Thought" and "The Man of a Hundred Years")

METHODS

- 91 – 96
Elnaza Jabbarova
The role of interactive training in the formation of modern school thinking based on didactic and methodical requirements
- 97 – 102
Dilara Alaskarli
Application of the linguistic and methodological principles of spelling and orphoepe in secondary school
- 103 – 107
Fatima Garayeva
The essence and importance of the concept of integration

Poetik leksika haqqında

Sədaqət Həsənova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim, Naxçıvan Dövlət Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: sedagethesenova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

XÜLASƏ

Məqalədə poetik dildən bəhs edilir. Bu baxımdan poeziyadakı leksik vahidlər ön plana çəkilir, Azərbaycan poetik leksikasının bəzi özəl xüsusiyyətləri haqqında danışılır. Həmçinin dildəki adi sözlərin poetik mühitdə fərqli mövqedə dayanması və bu prosesdə söz sənətkarlarının xidməti dəyərləndirilir. Belə ki, qrammatik vahidlərin poetik dildə müxtəlif mənalarda işlənməsi, yeni ifadə yaradıcılığındakı rolu diqqətə çatdırılır. Bundan başqa, poetik örnəklər dilimizi zənginləşdirən və onun saflığını qoruyan qaynaq kimi yüksək qiymətləndirilir. Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər poetik dil faktları ilə əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

dil, söz, ifadə,
poeziya, leksika

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 12.01.2024
Qəbul edilib: 20.02.2024

About the poetic lexicon

Sadagat Hasanova

Doctor of Philology, Professor, Honored teacher, Nakhchivan State University. Azerbaijan.

E-mail: sedagethesenova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

ABSTRACT

The article talks about poetic language. In this regard, lexical units in poetry are brought to the fore. Some special features of Azerbaijani poetic lexicon are discussed. Poetic language facts are analyzed scientifically and theoretically. The ordinary words in the language stand in a different position in the poetic environment and the service of wordsmiths in this process is valued. Thus, the processing of grammatical units in poetic language in different ways, their role in the creation of new expressions is brought to attention. In addition, poetic examples are highly valued as a resource that enriches our language and preserves its purity. The scientific-theoretical ideas put forward in the article are justified by the facts of the poetic language.

KEYWORDS

language, word,
phrase, poetry,
lexicon

ARTICLE HISTORY

Received: 12.01.2024

Accepted: 20.02.2024

Giriş

Azərbaycan dili qədim zamanlardan bəri poetik keyfiyyətləri ilə seçilmiş, zaman-zaman yeni inkişaf özəllikləri qazanaraq zənginləşmişdir. Bu prosesdə söz ustalarının əməyi danılmazdır. Dilin poetik leksikası adi sözlərdən seçilir, həmçinin estetik gözəllik yaratmaqda və bədii təsiri gücləndirməkdə mühüm rol oynayır. Poetik leksika tarixi dövrlərin, demək olar ki, hamısında özünəxas xüsusiyyətlər əldə etmiş, hazırda da inkişafını davam etdirir və söz-ifadə bolluğu ilə səciyyələnir. Bu xüsusiyyət həmin mənbənin araşdırılmasını zəruriləşdirir.

Əsas hissə

Poetik əsərlərin leksikası dilin lüğət tərkibindən fərqli bir anlayış deyildir. Bədii əsərlərdə də dildəki sözlərdən istifadə olunur. Lakin buradakı sözlər fərqli anlamlara yönəldilir və bu prosesdə məcazlıq əsas sayılır. Sözü düzgün işlədilməsi leksik mənanın əsas şərtidir. Bu normanın özünəməxsus tələbləri vardır. Leksik normanın tələbindən irəli gələn iki cəhət hamı tərəfindən nəzərə alınmalıdır:

1. Söyüş xarakterli, çətin, anlaşılmaz alınma sözlər ədəbi dilə gətirilməməlidir.
2. Söz məna və məqamına uyğun işlədilməlidir.

Yerinə düşməyən sözlər nitqdə mənasızlıq yaradır. Məsələn:

Qanadlı quş kimi uçursuz hara,
Günlər, aylar, illər, tələsməyin siz [2, s. 51].

İlk baxışda verilən bədii parçada ciddi bir nöqsan görünmür. Lakin burada “qanadlı” sözü yerinə düşmədiyi üçün leksik norma pozulmuşdur. Sözsüz ki, quş qanadla uçar, qanadsız quş ola bilməz (əgər qanadı qırılmayıbsa). Ona görə də burada “qanadlı” sözü yerinə düşmür. Şair Z. Yaqubun “Xocalı” mövzusunda gözəl bir şeiri var. Şeir, bəlkə də, həmin mövzuda yazılan əsərlərin ən təsirlisi və sevilənidir. Lakin burada leksik norma iki yerdə pozulub. Birinci bəndə nəzər salaq:

Bu dağların qoynunda yaşıl bir kənd varıydı,
Əlvan saray, güllü bağ, gen aynabənd varıydı.
Neçə dodağı şəkər, söhbəti qənd varıydı,
Neçə incəbel gözəl, zülfü kəmənd varıydı.
Yoxdu daha, nağıldı,
İtdi, batdı, dağıldı.
Mənim şirin qafiyəm, mənim üçcə hecalım,
Xocalım, ay Xocalım! [10, s. 101]

Bu bənddə çox gözəl məcazi (yaşıl kənd, əlvən saray, dodağı şəkər, söhbəti qənd, şirin qafiyəm və s.) və həqiqi mənalı ifadələr işlədilmiş, sonrakı bəndlərdə, doğrudan da, “şirin qafiyələr” yaradılmışdır. Əsərdəki bədii dilin məziyyətləri çoxdur. Professor A. Axundov bədii dil gözəlliyinin “şərəfli və ağır məsuliyyət, işgəncəli və fərəhli zəhmət” hesabına yarandığını göstərir. Bütün bunlar əsərin dilində öz əksini tapmışdır. Lakin nümunəsi verilən parçada “bu” işarə əvəzliyi yerinə düşmədiyindən leksik mənanın pozulmasına səbəb olmuşdur. Əvvəla, “bu” işarə əvəzliyi “o” işarə əvəzliyindən fərqli olaraq uzaq deyil, yaxın məsafəni və əşyanı işarə edir. Əsərin ümumi məzmunu isə buna imkan vermir, ona görə ki Xocalı haqqında danışan şair “bu dağları” göstərib danışmır, “o dağların qoynundakı kəndi” tərənnüm edir. Əsərin digər bəndlərinə nəzər saldıqda “bu” sözünün leksik normadan kənara çıxdığının şahidi olur.

Əsərin altıncı bəndində də leksik normanın pozulduğunu aydın görürük: “Gərək səndən ötəri qala yığım, bürc alım”. Bu misrada “ötəri” sözü düzgün işlədilməyib. Əslində, o sifətdir, lakin qoşma yerində işlənmişdir. Azərbaycan dilində “ötəri” qoşması deyil, “ötrü” qoşması vardır. Lakin danışığ dilində bu qoşmanın “ötəri” variantı ilə qarşılaşma məqamlarının üstünlük təşkil etməsi bu faktın ciddi nöqsan olmadığını əsaslandırır. Şeir bədii dil və üslub baxımından qüvvətli olması ədəbi dilin leksik normasının pozulmasının nəzərə çarpmasına mane olsa da, bu faktı inkar edə bilmir.

N. Hacılinın “Mən tanrıyla dərdləşirəm” adlı kitabı çap olunanda tənqidçi alim Ə.Əzimli eyniadlı əsəri tənqid edərək kəskin şəkildə bildirdi ki, “Tanrı ilə dərdləşmək olmaz”. Ziyalılar buna etiraz etdilər: “Tanrı ilə dərdləşmək olar. Məgər biz təkliddə düşünəndə, daxili nitq söyləyəndə Allaha müraciət etmirikmi?” O zaman Ə. Əzimli ısrarla cavab vermişdir: “Bunlar düzdür, lakin bu, tanrı ilə dərdləşmək demək deyil, tanrı ilə dərdləşmək olmaz”. Ziyalılar bu dəfə kəskin şəkildə etiraz edəndə Ə. Əzimli özünə haqq qazandıraraq demişdir: “Bəli, tanrı ilə dərdləşmək olmaz. Dərdləşmək qarşılıqlı növ feil olub, qarşılıqlı proses tələb edir. Tanrı maddi baxımdan var olmadığı üçün də onunla dərdləşmək mümkün deyil. Burada “dərdləşmək” sözü məqamına düşməyi üçün ədəbi dilin leksik norması pozulmuşdur”. Lakin Əzimlinin “dərdləşmək” sözü haqqında fikri düzgün deyildir. Çünki bu söz qarşılıq-birgəlik növündə deyil, məlum növündə olan feildir (dilimizdəki adlardan düzələn bütün feillər məlum feillər sayılır) və bədii mətnin normasını pozmamışdır. Bəzən söz poetik dildə yerinə düşməyə bilər, daha doğrusu, leksik normanın dəqiqlik prinsipi pozula bilər, lakin bədii təsir və üslub gözəlliyi bu nöqsanı gizlətmək qüdrətinə malikdir. Hətta nəsr dilində də adi sözlər poetik ortam yarada bilər, şeir dilində isə bu məziyyət daha çox diqqəti cəlb

edir. Poetik leksikada adi sözlər qeyri-adi mənalara və rənglərə salınır. Adi ümumişlək sözlərin mövqeyinin, əhəmiyyətinin aydın olması baxımından şeir dilinə nəzər salaq:

Hələ ürəyimdə neçə arzu var,
Günlər, aylar, illər, tələsməyin siz.
Hələ ümidlərim sel kimi çağlar,
Günlər, aylar, illər, tələsməyin siz.
Hələ doymamışam şeirdən, sözdən,
Ağacda yarpaqdan, ocaqda közdən,
Yağışlı payızdan, çiçəkli yazdan,
Günlər, aylar, illər, tələsməyin siz [2, s. 51].

Şeirdə işlənən sözlərin, demək olar ki, hamısı ümumişləkdir. Göründüyü kimi, son dərəcə sadə, aydın sözlər necə böyük hissləri, arzuları, ümidləri ifadə edir. Əslində, adi halda ümumişlək sözlərdə ekspressivlik və emosionallıq yoxdur. Lakin nitqin ifadəliliyi, onların işləndiyi üslub məqamları göstərir ki, həmin sözlərdə nə qədər mənalar “gizlənib”. Bu “gizli” mənaların üzə çıxması üçün sözlərin nitq prosesində iştirakı vacibdir. Yuxarıdakı nümunələrdə ümumişlək sözlər o qədər mənalı və axıcıdır ki, bəlkə də, leksik üslubiyyatda onları digər dil vahidləri əvəz edə bilməz. Bu mənə və axıcılığı insanın duyğu və düşüncəsinin, istəklərinin sözlərlə tərənnümü tələb edir. Deməli, situasiyadan asılı olaraq ümumişlək sözləri emosional və ekspressiv rəngə boyamaq olar. Belə olduqda ümumişlək sözlər məişət-danışiq üslubundan kənara çıxır və başqa bir üslubun nitq vahidi kimi fəaliyyət göstərir.

Ümumişlək sözlər zəngin semantikaya malikdir. Onların bu cəhəti obrazlı ifadələrin yaranması üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, dilimizdə “şeir”, “mavi”, “sevdə”, “ölkə”, “qulaq”, “könül” sözlərinin hansı mənə daşdığı məlumdur. Lakin aşağıdakı nümunədə şairin (M. Müşfiq) həmin sözlərdən necə gözəl və orijinal poetik ifadələr yaratdığının şahidi oluruq:

Nə gözəldir səhərlər bizim böyük ruhumuz,
Aşib-daşan duyğumuz.
Şəklindəki sulara, baxaraq ləzzət almaq
Bu mavi şeirə dalmaq...

Yenə o bağ olaydı, sevdalar ölkəsində,
O söyüd kölgəsində.
İnci qumlar üstündə yenə verib baş-başa,
Yayı vuraydıq başa...

Əllərinde əllərim, gözlərinde gözlərim...
Asılaydı sözlərim
Könlünün qulağından bir qızıl tana kimi,
Günəş doğana kimi [5, s. 176].

Dünyada “sevdalar ölkəsi” adlı ölkə və “qulaqlı könül” ifadəsi yoxdur. Lakin onların bir ifadə halına gətirilməsi insanda həzin duyğular, dərin hisslər yaradır. “Mavi” təbabət baxımından rahatlıq bəxş edən, estetika baxımından gözoxşayan rəng, coğrafi baxımdan səmanın rəngi, fizika cəhətdən spektrdəki yeddi rəngdən beşincisidir. Elmi məlumatlara görə, spektrdə yeddinci yerdə dayanan mavi qəlbə rahatlıq gətirən, ruhu dincəldən rənglərdəndir. Dünyanı rənglərlə dərk edən türklər hər şeyə rəng verməyi bacarırlar. Lakin “mavi şeir” tamamilə tapıntıdır. Bu şeirin maviliyini təsəvvür edən oxucu və ya dinləyici ürəyində məmnunluq hissi duyur.

Poetik leksikadan danışarkən əsərlərin yarandığı mühit, ictimai şərait, şairlərin dil faktlarına münasibəti nəzərə alınmalıdır. Müəlliflər dilin orijinallığını qorumaq üçün nə qədər çalışsalar da, başqa dildən keçən sözlərin qarşısını ala bilmirlər. Dünyanın bütün dillərində alınma sözlər vardır. Onlara qarşı mənfi münasibət göstərmək düzgün deyil. “Belə əcnəbi sözlər isə əsasən və çox zaman bu və ya digər dilin lüğət tərkibinin çoxcəhətli və zəngin olmasına böyük təsir göstərir” [4, s. 124]. Lakin, hər halda, lazımsız (dildə qarşılığı olan) alınmalardan imtina etmək dilin xeyrinədir. Belə sözlər çox işləndikdə nitqdən dilə keçir və dilin gələcəyini sual altında qoyur. Beləliklə, poetik leksika bu məsələdə mühafizəkar olmalı, dildə “vətəndaşlıq hüququ” qazanmayan sözlərdən uzaq durmalıdır.

Alınma leksikadan istifadə dilin, zamanın, şeir vəzninin tələbləri ilə bağlıdır. Bu, xüsusilə klassik poeziyamız üçün səciyyəvidir. Hətta xalq yaradıcılığına əsaslanan aşiq şeirinin dilində də alınma sözlərin xüsusi yeri vardır. 1901 – 1980-ci illərdə yaşayıb yaratmış Aşiq Bəhmən Göyçəlinin aşağıdakı qoşmasına nəzər salaq:

Ala gözlüm, şənə əyib zülfünü,
Qoy əsim telində yel əvəzində.
Gecə-gündüz mən çəkirəm ahu-zar,
Xəzan dəyib soldum gül əvəzində [8, s. 388].

Bu bir gerçəklikdir ki, bəzən alınma sözlər poetik ovqat yaratmaqda milli sözlərdən nəinki geridə qalmır, hətta irəliyə də keçir. Doğrudan da, aşiq poeziyasında elə alınmalar işlənir ki, onları milli qarşılığı ilə əvəz etsək, dilin bədii gözəlliyinə xələl gətirə bilərik. Məsələn, fikrimizcə, yuxarıdakı nümunədə “şənə” əvəzinə “daraq”, “zülf” əvəzinə “saç” sözünü işlətsək, şeir dilinin bədii təsir dərəcəsi bu qədər yüksək olmaz,

əksinə, azalar. Poetik leksikada işlədilən söz alınma sözləri elə bacarıqla milli sözlərin əhatəsinə salır ki, onların işlənmə zəruriliyinə şübhə qalmır.

Poetik leksikada köhnəlmiş və ya köhnəlmə prosesində olan sözlərin də müəyyən qədər mövqeyi vardır. Bu mənada qədim türk sözləri diqqət çəkir. Bu sözlər zaman keçdikcə ya dəyişmiş, ya da dildən çıxmışdır. Maraqlıdır ki, bəzən poetik dildəki alınma vahidlər anlaşılır, lakin arxaik plana keçmiş milli sözlərimizin anlaşılması çətin olur. Bu, qədim milli sözlərimiz sırasına daxil olan “ayıtmaq” feilinin əsasında yaranan “aydır” (deyir), “danla” (sabah) və s. sözlərdir. Sözün işləndiyi mənbələrdən biri Nəsiminin qəzəlləridir:

Dilbər aydır: ey Nəsimi, sabit ol, etmə fəğan,
Mən bu gün səbr eyləsəm, danla fəğanı neylərəm? [6, s. 142]

“Aydır” sözü çağdaş dilimizdə işlədilən “demək” feilinin arxaik sinonimidir. İndi də muğam mətnlərinin maraqlı nümunəsi kimi oxunan bu qəzəldə, təəssüf ki, sözün mənasının bilinməzliyindən onun əvəzinə aidliyi olmayan başqa bir söz – “öldü” sözü işlənir ki, bu da qəzəlin ümumi ruhuna tamamilə yaddır. Muğam ustaları son beytdəki “fəğan” sözünə əsaslanaraq “aydır” – “deyir” sözünü “öldü” sözü ilə əvəzləyirlər. Qəribədir ki, professor Y. Seyidov da öz araşdırmasında qəzəlin məqtə beytində “aydır” yerinə “öldü” sözünü işlətməmişdir. Yəqin ki, o, əsərin hansısa yanlış nəşrindən nümunə almışdır.

Nəsiminin dilində bu gün üçün mənası köhnəlmiş sözlərdən biri də “oxumaq” feilidir. Məlumdur ki, çağdaş dilimizdə “təhsil almaq” və “mütaliə etmək” anlamlarında işlənən bu söz ədəbi dilimizin qədim və orta dövründə fərqli mənə daşmışdır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində o, ilk mənasından (məsələn, ismi-əzəm oxumaq) başqa, həm də “çağırmaq” mənasında işlənmişdir: *Baybörə bəg bazirganlarını yanına oxıdı, buyuruq etdi* [3, s. 53]. Nəsiminin dilində isə tamamilə fərqli bir mənə ilə qarşılaşırıq: “oxumaq” sözü “demək” mənasında özünü göstərir:

Nə hikmətdir, əya, ey hüsnü-zibə,
Səni aləmlərə sultan oxurlar?
Fəda qıl canını, sən, ey Nəsimi,
Ki, canı yar üçün qurban oxurlar [6, s. 210].

Nəsiminin dilindəki maraqlı faktlardan biri də “bənzər” sözünün “bənzış” şəklində işlədilməsidir.

Surətdə gərçi bənzişi çoxdur Nəsiminin,
Mənidə adı hər həcərin kimiya degil [6, s. 121].

Nəsiminin dilində “göydürmək” adlı feil də var ki, bu, ilk baxışda dilimizdə aktiv şəkildə işlədilən “göynətmək” feilinin arxaik variantı kimi görünür. Lakin sözün mənası bunu deməyə imkan vermir:

Xumari-mehriniz göydürdü canı,
Yetir şərbət vüsalından nəhanım [6, s. 126].

“Göydürmək” sözü araşdırılması vacib faktlardandır. Dilimizdə “göy” sözü əsasında bir sıra həqiqi və məcazi anlam daşıyan sözlər vardır. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində dərddli adamların göy rəngdə geyinmələri, xalq arasında xəsis adamlar haqqında deyilən “necə də göydür” ifadəsi, “ağırmaq” mənasında istifadə edilən “göynətmək” feili və s. kimi leksik-qrammatik vahidlər diqqət çəkir. Nəsiminin dilindəki “göydürmək” feili tamamilə fərqlidir. Belə ki, bu söz müsbət mənada işlənərək tərkibində “göy” hissəsi olan sözlərdən seçilir. Fikrimizcə, poetik dil nə qədər təhlil edilsə belə, yenə də azdır. Çünki araşdırmalar çoxalıb dərinləşdikcə yeni dil faktları və mənalarla qarşılaşırıq.

XVIII yüzilin 80-ci illərində Zəngəzur mahalının Ululu kəndində doğulması haqqında bilgilər olan Ululu Kərimin dilinə nəzər salaq:

Hicrində qaldım avarə,
Rəhm edən yox dili zarə,
Sən özün elə bir çarə,
Kim, sizin divanə gəldim [9, s. 170].

Gəraylının bu bəndində də dil tarixi faktı ilə qarşılaşırıq. Məlumdur ki, tarixi qrammatika materialları ədəbi dilimizin qədim və orta dövründə (hətta bəzən yeni dövrün ilk mərhələlərində) “ki” tabelilik bağlayıcısını sonu samitlə bitən qapalı hecaya malik söz kimi işləndiyini göstərir. Bu bağlayıcı “müasir ədəbi dilimizdə “ki” şəklində sabitləşmiş, qərb şivələrində isə ilkin formasına yaxın, daha dəqiq desək, “kin” şəklində mühafizə olunur: deir kin, yazer kin. XVIII əsrə qədərki dilimizdə kin / kim paralelliyinə təsadüf edilsə də, “kim” formasının aktivliyi qabarıq şəkildə görünür” [7, s. 369]. Aşağıdakı nümunə bu baxımdan səciyyəvidir:

Niyə Aşiq unudubdu hər karı,
Sevibdi bir şuxi-çəşmi-xunxarı.
Ol yanağı mahı, lalə rüxsarı,
Necə qıyar zülfü pərişan gəzər [9, s. 171].

Məlumdur ki, tarixi qrammatikamızda “o” işarə əvəzliyi “ol” şəklində işlənib. Bu xüsusiyyət Ululu Kərimin dilində qorunub saxlanmışdır. Hətta XX yüzilin əvvəlinə qədər həmin işarə əvəzliyinin arxaik variantı işlək olmuşdur.

Çağdaş poetik dilimizdə köhnəlmiş ümumtürk vahidlərinin yenidən işlənməsi faktları ilə qarşılaşırıq ki, bu da sevindirici bir haldır. Yad dillərə məxsus sözlərdən istifadə etməkdənsə, milli sözlərimizi işlətmək daha gözəldir. Zəlimxan Yaqubun dilində “günah” sözü əvəzinə çox zaman milli mənşəli “suç” sözünün işlənməsi belə faktlardandır:

Aldanmışam sərvətinə dünyanın,
Ömrüm-günüm, yalan mənim, puç mənim.
Nahaq yerə yaxasından yapışdım,
Təqsir mənim, günah mənim, suç mənim ¹.

Poetik leksikada fikrin geniş vüsət alması baxımından omonim, sinonim və antonimlər önəmli dil vahidləri sayılır. Omonimlər cinas yaratmaqla yanaşı dilin səs gözəlliyində, poetik mənanın qabarıq şəkildə ifadə edilməsində xüsusi rola malikdir: “Poeziyada, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə folklorda omonimlər əvəzedilməz dil vahidləridir. Zahirən biri digərinə bənzəyən bu sözlərin bədii üslubda qarışdırılması ahəngdarlıq və səlisliyi artırır, mənanı qüvvətləndirir, insanın bədii zövqünü oxşayır və oxucunun nəzər-diqqətini ifadə edilən fikrə cəlb edir” [1, s. 14]. Poetik dildə omonimləşmə prosesi tarixən qədimliyi ilə seçilir. Klassik poetik dilimizin omonimlik keyfiyyəti indi də davam edir.

Üç ay yaydan keçib payız olanda,
Zimistanda düşür qara bu dağlar.
Bu bahar çağında nazlı cananın,
Dərdindən geyinib qara bu dağlar [8, s. 281].

Burada müxtəlif anlamlara malik olan “qara” sözü əsərin səslənmə keyfiyyətini artıran vasitələrdən biri kimi diqqət çəkir. İlk işlənən “qara” sözü ismin yönük halına salınmış “qar” sözü olduğu halda, son misradakı “qara” leksik vahidi “kədər, qəm” mənasını ifadə edir və tərzi-hərəkət zərfliyi kimi məntiqi vurğunu özünə çəkərək intonasıyanı qüvvətləndirir.

Poetik leksikamızda sinonimlərin özünəxas yeri vardır. Üsluba uyğun dil vahidlərinin işlənməsi poetik dilin məziyyətlərindən biridir. Bu mənada, sinonimlərdən istifadə əsərin bədii gücünə müsbət təsir göstərir, həmçinin dildə təkrarın qarşısını al-

¹ <https://goyce.az/news.php?id=709>

maqala yanaşı sadalama intonasiyası ilə poetik dilə xüsusi estetik gözəllik qataraq onu leksik tərkibcə zənginləşdirir:

Nə vaxta arxalan, nə baxta aldan,
Nə dövran, nə də bir çağ vəfalıymış.
Min bir daşürəkli dostdan, tanışdan
Bir daşlı, qayalı dağ vəfalıymış.

Göründüyü kimi, “dövran” və “çağ”, “dost” və “tanış” sinonimləri öz ahəngi ilə şeirin dilinə xüsusi poetik ovqat qatmışdır. Məzmunca oxşar və ya eyni olan bu sinonimlər dilin leksik-semantik xüsusiyyətlərini təqdim edə bilər.

Poetik dildə antonimlərdən də geniş şəkildə istifadə olunur. Fikrin dəqiqləşməsi üçün sözlərin müqayisə məqamlarını üzə çıxaran antonimlər poetik dilə xüsusi canlılıq qatır. Məna incəliklərinin üzə çıxmasında da antonimlərin əhəmiyyəti böyükdür.

Nə toxa bel bağla, nə aca söykən,
Nə şaha arxalan, nə taca söykən,
Özün basdırdığın ağaca söykən,
Bağbandan min dəfə bağ vəfalıymış.

Poetik dildə eyni əsərin bənd və ya misralarında həm sinonim, həm də antonimlərin işlənməsi poetik fikrin təsir gücünü daha da artırır:

Zəlimxan dilində min dürlü dastan,
Gah toydan söz açır, gah da ki, yasdan.
Bahalı köynəkdən, əlvən libasdan
Kəfən etibarlı, ağ vəfalıymış.

Ümumiyyətlə, çağdaş poetik Azərbaycan dili belə faktlarla zəngindir.

Nəticə

Yuxarıda deyilənlər poetik dildə sözlərin poetik imkanlarının üzə çıxmasında leksikanın əhəmiyyətini göstərir. Poetik leksikada müxtəlif sözlərə yer verilsə də, sevindirici haldır ki, dilimizin saflıq, təmizlik, millilik keyfiyyətlərinin qorunmasında poeziyanın xidməti əvəzedilməzdir. Poetik leksika köhnəlmiş milli vahidlərin yaşamasını təmin edir, tarixi faktları unudulmağa qoymur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hacıyeva A. (2017). Omonimlərin bədii üslubda işlənmə xüsusiyyətləri (İngilis dilinin materialları əsasında). Filologiya məsələləri, № 12, s. 14 – 19.
2. Həsənova S. (2005). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı, ADPU nəşri. 128 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. (2004). Bakı, Öndər. 376 s.
4. Qəhrəmanov C. (1970). Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı, 566 s.
5. Müşfiq M. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 352 s.
6. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. (2004). Bakı, Lider. 377 s.
7. Tanrıverdi Ə. (2017). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil. 538 s.
8. Şair Bəhmən. (2017). Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, Xalq Bank, s. 387 – 389.
9. Ululu Kərim. (2017). Aşıq ədəbiyyatı antologiyası (Aşıq poeziyası). Bakı, Xalq Bank, s. 169 – 171.
10. Yaqub Z. (2006). Seçilmiş əsərləri. İki cildə. Bakı, Şərq-Qərb. 288 s.
11. <https://goyce.az/news.php?id=709>

Cümlə üzvü olmayan cümlə ola bilərmi?!

Sərdar Zeynalov

Filologiya elmləri doktoru, professor, Müasir Azərbaycan dili kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan. E-mail: serdarzeynal.53@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5377-6035>

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq qrammatika dərsliklərinə daxil edilən “Söz-cümlə” və “Üzvlənməyən cümlələr” haqqında danışılmış, dildə tədqiqat obyekti olan bu bölmələrin yanlış olaraq kitablara və dərsliklərə salındığı qeyd edilmişdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasında düzgün yanaşmadan izah edilən anlayışlardan biri də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “üzvlənməyən cümlələr” məsələsidir. Heç bir mənə fərqi ifadə etməyən eyni dil vahidinin müxtəlif bölmələrin tədqiqat obyekti kimi göstərilməsində obyektivliyə daha çox diqqət yetirmək lazımdır. Bəllidir ki, elə leksik vahidlər vardır ki, onlar sintaktik vəzifəsinə görə cümlənin müxtəlif üzvü kimi çıxış edə bilər. Bunun üçün isə sözlər mütləq yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

AÇAR SÖZLƏR

dərslik, cümlə,
üzvlənməyən cümlə,
cümlə üzvü,
leksik vahid

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 02.01.2024

Qəbul edilib: 14.02.2024

Can there be a sentence without a sentence member?!

Sardar Zeynalov

Doctor of Philological Sciences, Professor, Department of Modern Azerbaijani Language, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: serdarzeynal.53@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5377-6035>

ABSTRACT

The article talked about "Word-Sentence" and "Unbounded Sentences", which were included in grammar textbooks from the 50s of the 20th century, and it was noted that these sections, which are the object of research in the language, were wrongly included in books and textbooks. As we said above, one of the concepts explained incorrectly in the grammar of the Azerbaijani language is the issue of "non-membered sentences". It is necessary to pay more attention to objectivity in showing the same language unit, which does not express any difference in meaning, as the research object of different departments. It is clear that there are lexical units that can act as different members of the sentence due to their syntactic function. For this, the words must have the properties listed above.

KEYWORDS

textbook, sentence,
non-member sentence,
sentence member,
lexical unit

ARTICLE HISTORY

Received: 02.01.2024

Accepted: 14.02.2024

Giriş

Son dövrlər Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid nəşr olunan dərsliklərdə “Üzvlənməyən cümlələr” adlı bölmə verilir. İndiyə qədər nəşr olunan dərsliklərdə uzun illər ədat, nida və modal sözlərin sırasına daxil edilən ayrı-ayrı sözlər, yəni leksik vahidlər ayrıca müstəqil cümlə kimi qəbul edilib araşdırılırdı.

Haqlı olaraq, oxucularda belə bir sual yaranır: Morfologiyanın tədqiqat obyektı olub, köməkçi nitq hissələri kimi qəbul edilən (köməkçi nitq hissələrini əsas nitq hissələrindən ayıran əsas xüsusiyyətlər hər kəsə məlumdur) və məna vəzifəsinə görə qrammatikada ədat, nida və modal sözlərin sırasına daxil edilən dil vahidləri müəyyən bitkin fikri bildirən cümləni necə əvəz edə bilər?!

Əsas hissə

Leksik mənası olmayan, hər hansı suala cavab verməyən və ayrılıqda cümlə üzvü kimi çıxış etmək iqtidarında olmayan söz necə olur ki, birdən-birə bir cümlənin yükünü öz üzərinə götürərək onu əvəz edir?!

Təqribən 100 il ərzində nəşr olunan dərsliklərə, yaxud elmi əsərlərə nəzər saldıqda bu cür baxışın son dövrlər meydana çıxdığının şahidi oluruq.

Hər bir qrammatik anlayışa əsasən baxış dəyişə bilər, lakin bu, real faktlara əsaslanmalıdır. Azərbaycan dili qrammatikasının bəzi bölmələri ilə bağlı söylənilən fikirlərə diqqət etdikdə görürük ki, müəyyən məqamlarda üslubiyyətə aid olan məsələlərlə qrammatikaya aid olan məsələlər qarışıq salınaraq obyektiv araşdırılmır.

Azərbaycan dilinin qrammatikasında düzgün yanaşmadan izah edilən anlayışlardan biri də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “üzvlənməyən cümlələr”dir.

Hələ keçən əsrin əvvəllərində nəşr olunan dərsliklərdə cümlənin tərifı, tərkibi və onun əsas xüsusiyyətləri haqqında məlumat qısa da olsa qeyd edilmişdir.

Ə.Babazadənin 1934-cü ildə ibtidai məktəblər üçün Azərnəşr Tədris Pedaqoji şöbəsi tərəfindən nəşr olunan dərsliklərində cümləyə belə bir tərif verilir: “Söz ilə deyilmiş və ya yazılmış bir fikir cümlə adlanır” [6, s. 4].

Bu tərifdən sonra cümləyə aid olan xüsusiyyətlər yığcam şəkildə sadalanaraq yazılır: “Cümlənin axırında səs alçalır, arada bir az dayanmaq lazım gəlir. Belə cümlələrin axırında nöqtə qoyulur” [6, s. 6]. Bu dərslikdə cümlənin intonasiyaya görə üç növünün – sual, nida və nəqli olduğu qeyd olunur. Ə. Babazadənin müəllifliyi ilə nəşr olunan dərslikdə cümlə, onun xüsusiyyətləri və növləri haqqında yığcam danışılsa da, həmin ildə dosent İ. Həsənov və A. Şərifovun müəllifliyi ilə nəşr olunan “Qramer” (Orta məktəb üçün. II hissə. 1. Fonetika; 2. Sintaksis) dərsliyində “Cümlə” bəhsinə geniş yer verilmiş və əhatəli şəkildə izah edilmişdir.

Bu kitabda cümlənin özü haqqında danışılmasa da, onun intonasiya və quruluşuna görə növləri geniş şəkildə izah edilir.

Cümlə mövzusunda bəhs edən müəlliflər onun quruluşca sadə və mürəkkəb olduğunu qeyd edib, sadə cümlənin 9 növünün olduğunu göstərirlər:

- 1) müxtəsər cümlə (yalnız baş üzvlərdən ibarət olan cümlə – S. Z.),
- 2) müfəssəl cümlə (ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edən cümlə),
- 3) sual cümləsi,
- 4) nida cümləsi,
- 5) nəqli cümlə,
- 6) şəxsli cümlə,
- 7) şəxssiz cümlə,
- 8) müsbət və mənfi cümlələr (fikri təsdiq üçün söylənən cümlə müsbət, inkar üçün söylənən cümlə mənfi cümlədir – S. Z.),
- 9) tam və naqis cümlələr (nitqi qısaltmaq üçün müəyyən üzvü buraxılan cümlələr – S. Z.) [6, s. 25 – 26].

Bu cümlə növlərinə diqqət etdikdə yalnız “Tam və naqis” cümlələrin bugünkü dərsləklərə daxil edilən “üzvlənməyən cümlələr”lə uyğunluğu ortaya çıxır. Yəni bu cümlələrdə, əsasən, məqsəd şəklində mübtəda və ya xəbərin ixtisarından söhbət gedir. Qalan bütün cümlə üzvləri cümlədə öz yerini qoruyub saxlayır.

Sadə cümlənin quruluşu haqqında danışan müəlliflər yazır: “Müxtəsər cümlə yalnız mübtəda və xəbərdən, müfəssəl (yəni baş üzvlərlə yanaşı, 2-ci dərəcəli üzvlər də iştirak edən cümlə – S. Z.) cümlə isə mübtəda və xəbərdən başqa tamamlıq və zərfdən ibarət olur” [6, s. 27] (Bu kitabda bir cümlə üzvü kimi təyinin adı qeyd olunmur – S. Z.).

Müəlliflər kitabda sadə cümlə haqqında yazır: “Normal olaraq sadə müfəssəl cümlənin quruluşu belədir: Cümlənin başında mübtəda, sonra zərf, bundan sonra da tamamlıq və axırda da xəbər olur” [6, s. 27].

Dərsləyin 27-ci səhifəsində cümlə üzvlərindən bəhs edən müəlliflər yalnız mübtəda, xəbər, zərflik və tamamlığın adını qeyd etsələr də, dərsləyin 28-ci səhifəsində “Sadə müfəssəl cümlə üzvlərini göstərən sxem”də “ikinci dərəcəli üzvlər”in sırasında təyinin də adını qeyd edirlər. Bu kitabda da müəlliflər cümlədə cümlə üzvlərindən, heç olmasa, birinin və ya bir neçəsinin iştirakını vacib hesab edirlər.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin 1959-cu ildə çap olunan “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “söz-cümlə”, yaxud “üzvlənməyən cümlələr” adlı termin işlədilməyib. Ümumiyyətlə, kitabda bu mövzunun adı belə çəkilməyib.

Lakin Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatının 1959-cu ildə nəşr etdiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası” II hissə (Sintaksis) əsərində söz-cümlə ilə bağlı geniş məlumat verilmişdir. Redaksiya heyətinin imzası ilə giriş əvəzi verilən “Bir neçə

söz” adlı məlumat xarakterli mətndə bu haqda yazılır: “Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasını yaratmaq dilçiliyimiz qarşısında duran mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir.

İndiyə qədər Azərbaycan dili sintaksisinin bir çox məsələlərindən bəhs olunmamış, bir sıra məsələlər yanlış şərh edilmiş, bəzi mövzular isə düzgün olmayaraq sintaksisə daxil edilmişdir” [2, s. 5]. Kitabın giriş hissəsində müəlliflər bəzi mövzuların qrammatika kitablarına salınmadığından, bəzilərinin isə yersiz salındığından şikayətlənirlər. Buna elə bizim bu gün qrammatika kitablarına salınan “Üzvlənməyən cümlələr” (Söz-cümlələr və vokativ cümlələr) bölməsi nümunə ola bilər.

1959-cu ildə nəşr edilən “Söz-cümlə” adlanan bölmədə söz-cümləyə belə bir tərif verilir: “Üzvlərə ayrılmayan, aydınlaşdırıcı sözlərin köməyi ilə genişlənməyən, heç bir daxili üzv əsasında formalaşdırılmayaraq ancaq öz bütöv kütləsi əsasında formalaşan və yalnız bir sözdən və ya bir söz birləşməsindən ibarət olan təktərkibli cümlələrə söz-cümlə deyilir” [2, s. 292].

Bu tərifin tərkibində işlədilən söz və ifadələrin məzmununa fikir verdikdə açıq şəkildə görürük ki, cümlənin cümlə olması üçün əsas sayılan dil vahidləri və xüsusiyyətlərin heç biri bu tərifdə öz əksini tapmamışdır. Cümlə yalnız cümləni təşkil edən üzvlərdən ibarət olmalıdır, lakin burada “üzvlərə ayrılmayan”dan söhbət gedir.

Əgər cümlə üzvlərə ayrılmırsa, deməli, burada cümlə üzvü yoxdur. Cümlə adlanan nitq vahidində üzv yoxdursa, o zaman bu nitq vahidini necə cümlə adlandırmaq olar?!

Söz-cümləyə verilən tərifdə öz əksini tapan ifadələrdən biri də “heç bir daxili üzv əsasında formalaşmayaraq” ifadəsidir. Əgər cümlə heç bir daxili üzv əsasında formalaşmayıbsa, o necə cümlə adlanır?! Xarici üzv olursa, onda cümlənin cümlə olması üçün ortaya çıxan xüsusiyyətlər nəyə gərəkdir?!

1959-cu ildə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” adlı kitabda yazılır: “...Öz daxili üzvlərinə əsasən formalaşan və üzvlərə ayrıla bilən sadə cümlələrdən fərqli olaraq, onları üzvlərə ayırmaq və beləliklə də, onlarda bu və ya digər baş və ikinci dərəcəli üzvləri axtarmaq mümkün deyildir” [2, s. 292].

Ortaya belə bir sual çıxır: Əgər cümlə kimi qəbul etdiyimiz dil vahidində müstəqil mənaya malik olan söz-cümlə üzvü yoxdursa, onu necə cümlə adlandırmaq olar?!

Abituriyentlər üçün yazılıb nəşr edilən “Azərbaycan dili” kitabında cümlə üzvləri haqqında yazılır: “Müstəqil mənə kəsb edən söz və söz birləşmələri cümlədə digər sözlərlə mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəyə girib sintaktik vəzifə qazanır, suala cavab verib cümlə üzvü olur” [3, s. 339]. Daha sonra isə yenə həmin kitabda yazılır: Hər bir söz cümlə üzvü olması üçün müstəqil leksik mənaya malik olmalı, müəyyən suala cavab verməli və cümlədəki sözlərlə əlaqəyə girməlidir” [3, s. 340].

Əgər belədirsə, o zaman nə üçün modal sözlər, ədatlar və digər köməkçi sözlərdən

ibarət olan cümlələrin olduğu haqqında geniş şəkildə fikirlər söylənir?!

Məsələn, “Azərbaycan dili” (1959) kitabında təsdiq söz-cümlələrlə bağlı yazılır: “Təsdiq söz-cümlələr aşağıda göstərilən söz və söz birləşmələri ilə ifadə edilir: əlbəttə ki, sözsüz ki, şübhəsiz ki və s.”.

Bu dil vahidlərinin cümlə vəzifəsində çıxış etmələrini təsdiqləmək üçün aşağıdakı nümunələr verilir: Məsələn: “Bəhram, mənim kimi bir qız sən kimi bir oğlanı sevməsə, ərə getməz, deyilmi? Bəhram: – Əlbəttə ki, elədir. Fəqət istədiyini də sevmə bilərsən. Demək, siz tacir deyilsiniz? Əlbəttə, yox... dedim” [2, s. 294 – 300]. Bu cümlələrdən birincisində “əlbəttə ki”, ikincisində isə “əlbəttə” ara sözləri söz-cümləyə nümunə göstərilir.

Cümlələrdən də aydın görünür ki, “əlbəttə ki” və “əlbəttə” modal sözləri cümlə kimi yox, cümlədəki fikrə münasibət kimi qəbul edilir. Əgər “əlbəttə ki” modal sözü cümləni əvəz edə bilsəydi, onda heç “əlbəttə” sözündən sonra işlənən “elədir” sözünə – əvəzliliklə ifadə olunan xəbəyə ehtiyac duyulmazdı.

Modal sözlərin dildə vəzifəsi hər kəsə məlumdur. Cümlələrdə modallıq, əsasən, feillərlə öz əksini tapır, lakin ismi xəbərlə cümlələrdə xəbərlər bu vəzifəni yerinə yetirə bilmədiyindən cümlələrdə modal sözlərin işlənməsinə ehtiyac duyulur.

Modallıqla bağlı “Müasir Azərbaycan dili” kitabında yazılır: “Azərbaycan dilindəki feil şəkilləri və onların müxtəlif zaman forması üç modallığın (həqiqi modallıq, zəruriyyət modallığı, ehtimal modallığı) ifadəsinə xidmət edir... Lakin modallıq kateqoriyasını tamamilə feilin şəkilləri ilə bağlamaq doğru deyildir, çünki dilimizdə feili xəbərlə cümlələrlə yanaşı, ismi xəbərlə cümlələr də vardır. İsmi xəbərlə cümlələrdə modallığı ifadə etmək üçün müəyyən vasitələrdən istifadə edilir” [9, s. 461 – 469].

1959-cu ildə nəşr edilən kitabda verilmiş “Əlbəttə ki, elədir” cümləsindəki “əlbəttə ki” modal sözünün (nitq hissəsinin), morfologiyada verilən “Əlbəttə ki, baxaram” cümləsində işlənən “əlbəttə ki” sözünün cümlələrdəki vəzifəsində nə fərq görünür?! [9, s. 466] Heç bir məna fərqi ifadə etməyən eyni dil vahidinin müxtəlif bölmələrin tədqiqat obyektini kimi göstərilməsində obyektivliyə daha çox diqqət etmək lazımdır. Bəllidir ki, elə leksik vahidlər vardır ki, onlar sintaktik vəzifəsinə görə cümlənin müxtəlif üzvü kimi çıxış edə bilər. Bunun üçün isə sözlər mütləq yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

Bununla yanaşı, morfologiyada təsdiq ədatlarının sırasına daxil edilən *bəli*, *hə* ədatları da sintaksisdə söz-cümlə olaraq qəbul edilir.

Məsələn, morfologiyada təsdiq ədatları ilə bağlı yazılır: “Ədatların bir qrupu cümlədə ifadə olunan fikrin təsdiq olunması barədə razılıq mənası yaradır.

Təsdiq ədatları bunlardır: *bəli*, *hə*, *aha*, *bəli də*”.

– *Bəli*, orası elədir, ancaq əvvəl tək idim.

- Hə, qızımı vermişəm, axı bu gecə toy idi.

Birinci cümlədəki “bəli”, ikinci cümlədəki “hə” ədatı təsdiq bildirən ədatlara nümunə göstərilir [9, s. 458].

Sintaksisdə isə “bəli” və “yox” sözləri sintaktik vahid kimi söz-cümlələrin sırasına daxil edilir.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında isə “bəli” və “yox” sözləri ilə bağlı yazılır: “Xüsusi təsdiq söz-cümlələr qoyulan suala bilavasitə təsdiq cavabı olur. Öz lüğəvi xarakterinə görə bu cümlələr, başlıca olaraq, təsdiq bildirən *bəli*, *hə* ədatları ilə ifadə olunur.

- Bəli... Musanı öyrədən də odur... Məni arxadan vuran da o oldu.
- Deməli, türkün sözü, o, böyüklərdən olubdur? Sevil: – Hə... lap böyüklərdən, o ki köhnə padşah xəzinəsi yox idi, paya-payda hamısı ona çatıbdır” [10, s. 294].

Sintaksis və morfologiyada nümunə kimi verilən bu cümlələrdə işlənən “bəli” və “hə” sözləri cümlələrdə təsdiq bildirən ədat kimi çıxış etmişdir. Əgər sözün leksik mənası, cümlə üzvü olmaq hüququ, suala cavabvermə imkanı yoxdursa, onu cümlə kimi götürmək bütün qrammatik qanunların pozulmasına gətirib çıxaracaqdır. Son dövrlər bədən dili kimi təqdim edilən əl-qol, baş hərəkətləri və üz cizgiləri vasitəsilə də insan başqalarının söylədiyi fikirlərə öz münasibətini bildirir. O da insan fikrinin ifadəsinin başqa bir forması kimi ortaya çıxır. Bu cür ifadə edilən fikri cümlə adlandırmaq olarmı?

Son dövrlər nəşr olunan qrammatika dərsliklərinə “Söz-cümlə” mətni ilə yanaşı, bir “Üzvlənməyən cümlələr” bölməsi də daxil edilmişdir.

Məqalənin əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, əgər cümlə üzvlənmirsə, o necə və hansı əsasə görə cümlə adlandırılır, yox, əgər cümlədirsə, onda bu cümlələrin üzvləri hansıdır?!

Haqqında danışdığımız kitabda söz-cümlə bölməsindən sonra “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər və söz birləşmələri” adlı bir mətn də daxil edilmişdir. Bu mətnə qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərlə əlaqəli yazılır: “Cümləni təşkil edən baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən başqa, cümlədə bir qisim sözlər və söz birləşmələri də işlədilir ki, bunlar qrammatik cəhətdən cümlənin heç bir üzvü ilə bağlı olmadığı kimi, cümlə üzvü də ola bilmir. Yəni belə sözlər cümlə üzvləri ilə uzlaşma, idarə və yanaşma cəhətdən əlaqədə olmur” [10, s. 307].

Mətnin sonunda verilən 653-cü paraqrafda müəllif qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər qrupunu ardıcıl olaraq qeyd edir və sonuncu bəndində yazır: “Cümlənin əvvəlində işlədilən *bəli*, *xeyr*, *yox*, *yaxşı* sözləri qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərdir”.

Əgər belədirsə, “cümlənin əvvəlində işlədilən” kimi qeyd edilən sözlər cümlə üzvləri ilə bağlı deyilsə, onda müəlliflər “söz-cümlə” mövzusunda “Bəli, Musanı da öyrədən odur” cümləsində *bəli*, “Yaxşı, qızım, qoy sən deyən olsun” cümləsində *yaxşı*, “Bəli, Azər belə yoldaş idi” cümləsində *bəli*, “Yox, mən səndən ayrılmaram” cümləsində *yox*, “Xeyr, o Vaqifdir, eşqə gələrək, bəzən qamçılıyır zamanəsini” cümləsində isə *xeyr* sözünü nə üçün söz-cümlə kimi göstərir? [10, s. 292 – 297]

Bu, “Söz-cümlə” mövzusunda dilçilərin 60 il bundan əvvəlki yanaşması olsa da, dərslərdə bu gün də öz əksini tapmaqdadır. Hələ bir qədər də irəli gedərək alimlərin bir qismi bu mövzunu genişləndirərək kitablara “Söz-cümlə” mövzusu ilə yanaşı, bir “Üzvlənməyən cümlələr” mövzusu da daxil etmişlər.

Nəticə

Cümlədə (yəni söz və söz birləşmələrinin bitkin bir məna bildirib nitq vahidinə çevrilməsi üçün) bir sıra əlamətlər – bitkinlik, modallıq, predikativlik, intonasiya və s. öz əksini tapmalıdır. Bu əlamətlər yoxdursa, deməli, cümlənin özü yoxdur. Digər tərəfdən, əgər sözün lüğəvi mənası yoxdursa, suala cavab vermirsə və hər hansı bir cümlə üzvünə aid deyilsə, onu necə cümlə adlandırmaq olar?!

Dil riyazi dəqiqliyi sevir. Ya var, ya da yoxdur. İnsan təfəkküründə formalaşan fikir dildə və yazıda sözə çevrilməyirsə, o, cümlə ola bilməz.

Bu cür cümlələrin, yəni bir sözlə fikrin təsdiq və ya inkar edilməsi müəyyən üslubi məqamlarla bağlıdır. Bu sahə isə məntiqin, üslubiyyatın tədqiqat obyektinə ola bilər və bu barədə dərslərdə də bəhs olunmalıdır.

Nəyisə təsəvvürdə canlandırır adlandırmaq, təhlil etmək triqonometriyanın əsas vəzifəsidir. Orada da bir hissəyə əsaslanıb bütöv haqqında fikir söyləmək qeyri-mümkündür. Triqonometriyanın əsas vəzifəsi isə üçbucağın verilmiş üç parametri (yan tərəfi, bucağı, meridianı) və s. əsasında yerdə qalanları təyin etməkdir.

Bu cür dəqiq elm element əsasında müsbət nəticə əldə edə bilmədiyi halda, Azərbaycan dilində lüğəvi mənası olmayan, suala cavab verməyən, cümlə üzvü vəzifəsində işlənmək hüququ olmayan bir söz bütün fikir bildirən bir cümləni necə əvəz edə bilər?!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. (1953). Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Yeddi illik və orta məktəblərin 5 – 6-cı sinifləri üçün. Bakı, Azərnəşr.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Sintaksis. (1959). II hissə. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı.
3. Azərbaycan dili qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait. (2010). Bakı.
4. Dilçilik məcmuəsi. (1957). Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, X cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı.
5. Həsənov İ., Şərifov A. (1934). Qramer: orta məktəb üçün. III hissə. 1. Fonetika; 2. Sintaksis. Bakı, Azərnəşr Tədris-Pedaqoji şöbəsi.
6. Babazadə Ə. (1934). Türk dili. İbtidai məktəb üçün qramer və yazı qaydaları. I hissə. Bakı, Azərnəşr Tədris-Pedaqoji şöbəsi.
7. Kazımov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı, Elm və təhsil.
8. Şirəliyev M., Hüseynzadə M. (1957). Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. Yeddi illik və orta məktəblərin 6 – 7-ci sinifləri üçün. Bakı, Azərnəşr.
9. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. (1980). IV cild. Bakı, “Elm” nəşriyyatı.
10. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. (1959). Bakı, ADU nəşriyyatı.
11. Kazımov Q. (2014). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı.

GRAMMATİKA

Şəxssiz cümlələrdə struktur-semantik genişlənmə

Ədalət Abbasov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

XÜLASƏ

Mübtədanın olmaması şəxssiz cümlənin səciyyəvi əlamətidir. Belə cümlə konstruksiyasında şəxssizliyin əsas təzahür forması onun xəbəridir. Qeyd etdiyimiz kimi, şəxssiz cümlə mübtəda ilə xəbərin sintezindən ibarətdir. Mübtəda xəbərin semantik bazasında passiv mövqedə hiss olunur. Deməli, bu cür konstruksiyalar predikativ mərkəz əsasında formalaşır. Bu cəhətdən də şəxssiz cümlələrin sintaktik semantikasının təzahüründə xəbər prioritet üzv kimi qəbul edilir. Şəxssiz cümlələrdə struktur subyektdən söhbət gedə bilmədiyi üçün subyektin predikativ integrasiyası nəticəsində təzahürü daha çox diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan “şəxssiz cümlələrin struktur-semantik genişlənməsində müxtəsər və geniş cümlələrin xəbərlərinin ifadə vasitələrinin xüsusi rolu vardır” fikrini tərəddüdsüz söyləyə bilərik.

AÇAR SÖZLƏR

qrammatik deformasiya, konstruktiv struktur, genişləndirilmiş cümlələr, morfoloji ifadə, nominativ quruluş

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 06.01.2024

Qəbul edilib: 19.02.2024

Structural-semantic expansion in impersonal sentences

Adalat Abbasov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department of Azerbaijani Language and Technology of its Teaching, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

ABSTRACT

The absence of a subject is a characteristic feature of an impersonal sentence. The main manifestation of impersonality in such sentence construction is its message. As we mentioned, the impersonal sentence consists of the synthesis of the subject and the news. Subject is felt in a passive position in the semantic base of the news. Therefore, such constructions are formed on the basis of the predicative center. In this respect, news is considered as a priority member in the manifestation of syntactic semantics of impersonal sentences. Since the structural subject cannot be discussed in impersonal sentences, its (subject) manifestation as a result of predicative integration manifests more attention. However, analogously to this, we can unhesitatingly say that "in the structural-semantic expansion of impersonal sentences, there is a special role of the means of expression of the news of short and long sentences".

KEYWORDS

grammatical deformation,
constructive structure,
extended sentences,
morphological
expression,
nominative structure

ARTICLE HISTORY

Received: 06.01.2024

Accepted: 19.02.2024

Giriş

Şəxssiz cümlələrdə digər grammatik deformasiya ilə yanaşı struktur-semantik genişlənmə gedir. Ümumiyyətlə, sadə cümlənin birinci konstruksiyası sadəcə baş üzvlərin sintezi nəticəsinin təşəkkülüdür. Bu cür konstruksiya müxtəsər strukturlu cümlə sayılır. Baş üzvlər isə ikinci dərəcəli üzvlər vasitəsilə genişlənir. Beləliklə, geniş strukturlu cümlə formalaşır. Hər iki konstruktiv struktur müxtəlif yardımçı sintaktik vasitələr əsasında (həmcins xüsusiləşmiş üzvlər və xitablar) struktur-semantik baxımdan xeyli dərəcədə artır və nəticədə zənginləşmiş sadə cümlələr əmələ gəlir.

Əsas hissə

“Genişləndirilmiş cümlələr, mahiyyət etibarilə, sadə cümlələrlə mürəkkəb cümlələr arasında keçid təşkil edir. Bu cür cümlələr predikativlik imkanlarının kəmiyyət artımına görə mürəkkəb cümləyə yaxınlaşsa da, kəmiyyət dəyişikliyi keyfiyyətə keçə bilmədiyi üçün sadə cümlə tipi olaraq qalır” [5, s. 216]. Məsələn:

Eh, ona nə var ki!..
Ən iti bir xəncəri
o, bağrında saxlayır.
Eh, ona nə var ki!..
Ömrü boyu yamyaşıl
atlazlara bürünür...

“Təktərkipli sadə cümlələrin digər struktur növlərində olduğu kimi, şəxssiz cümlələr də ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə müxtəsər və geniş olur” [5, s. 282].

“Müxtəsər cümlə strukturunda subyektin morfoloji ifadəsi dildə sonrakı hadisədir, daha əvvəlki dövrlərdə, ümumiyyətlə, sadə cümlənin xəbəri – nominativ quruluşa malik olmuşdur. Saz ağası – söz ağası; Qız yükü – duz yükü; Dağ yeri – duman yeri (Atalar sözü)” [2, s. 22].

Bu ümumi mülahizədə “subyektin morfoloji ifadəsi” tendensiyası həmin fikrin sadə cümlə tipindən müəyyən şəxslə cümləyə aid olduğunun göstəricisidir.

“Şəxssiz cümlələrdə isə struktur subyektdən söhbət gedə bilmədiyi üçün bunun (subyektin) predikata inteqrasiyası vəhdəti şəklində təzahürü daha çox diqqəti cəlb edir. Lakin buna analogi olaraq “şəxssiz cümlələrin struktur-semantik genişlənməsində müxtəsər və geniş cümlələrin xəbərlərinin ifadə vasitələrinin xüsusi rolu vardır” fikrini tərəddüdsüz söyləyə bilərik” [4, s. 122].

İsmi xəbərlə şəxssiz cümlələr, demək olar ki, müxtəsər şəxssiz cümlələrin formalaş-

masına səbəb olur. Bu da, ümumiyyətlə, xəbərin adlarla ifadəsinin, morfoloji-sintaktik funksional imkanlarının, xəbərin feillə eyni linqvistik əlamətlərinin zəngin və geniş olması ilə şərtləndirilir.

İsmi xəbərlər struktur cəhətdən vahid konstruktiv mövqedən çıxış etsə də, semantik-struktur cəhətdən məzmun spektri zənginləşir. Məsələn:

1. *Mayın gözəl bir səhəri idi.*
2. *Günün bir zamanı idi; günəş saralmağa, sular qaralmağa başlamışdı.*
3. *Qışlaqda idik; payızın aydınlıq gecəsi idi.*
4. *Sentyabrın isti günü idi.*
5. *Göyün üzü təmiz idi.*
6. *Artıq qaranlıq idi.*

Verilmiş şəxssiz müxtəsər cümlə nümunələri struktur cəhətdən sintaktik sintaqm mövqeyində təzahür etsələr də, sintaktik-semantik məzmun baxımından məna koordinasiyası geniş və zəngindir. Bu cür semantik koordinasiyanı zənginləşdirən amillər içərisində zaman, icra situasiyası və təsvir elementlərinin rolu böyükdür.

Bu semantik zənginləşdirmə vasitələri göstərilən nümunələrin hamısında təzahür edir. Fikrimizi bunlardan biri üzərində əsaslandırmağın yetərli olduğunu məqbul hesab edərək, birinci nümunənin şərhinə diqqət edək: “*Mayın gözəl bir səhəri idi*”. Bu predikativ sintaqm – zaman və forma əlamətlərini əks etdirən sintaqm şəklində mövcud olan müxtəsər şəxssiz cümlədir. Bu cümlənin həm struktur əlaməti, həm də struktur-semantik əsası vəhdətdə sintaktik semantikanı əmələ gətirən vasitə kimi təzahür edir. Belə nümunələrdə cümlənin struktur cildinin müvafiq sintaktik semantika ilə motivləşməsinə əks etdirən onun predikativliyinin ismi xəbərlə ifadə edilməsidir.

“İsmi xəbərlə şəxssiz cümlələrdə müxtəsər strukturun yaranmasına səbəb üzlərin bir-biri ilə əlaqələnməsini təmin edən qrammatik vasitələrin – sintaktik əlaqələrin rolu xüsusiyyətdir. Belə cümlələrdə kəmiyyətə çoxluq təşkil edən leksik vahidlər sintaktik əlaqələr fonunda sanki öz müstəqil sferalarından çıxıb mütəhərrikliyini itirdiyi üçün zəifləyən, lakin sintaktik konstruksiya müstəvisində aktivləşən və beləliklə, aktivlik vəhdətini sintaktik əlaqələr (tabelilik əlaqəsi) şəklində təzahür etdirərək müxtəsər cümlə strukturuna çevrilir” [3, s. 133].

Əlbəttə, feili xəbərlə müxtəsər şəxssiz cümlələrə də təsadüf edilir. Bu, əsasən, predikativliyi frazeoloji vahidlə ifadə olunan şəxssiz cümlə konstruksiyasında müşahidə edilir. Məsələn: *Sənin zəhlən gedir; Onun xoşu gəlir; Sizin bazarınız bağlandı; Kələyimiz kəsildi* (canlı dildən).

İsmi xəbərlə cümlələrdə müxtəsərliyi yaradan əsas vasitələr burada da müstəqil leksik vahidlərin mütəhərrikliyini itirərək məcazi konstruksiya vəhdətində

göstərməsindədir.

Görünür, mahiyyətə predikativliyə daha yaxın olan obyekt münasibəti bundan sonra təşəkkül tapmışdır. Obyekt münasibəti sadə cümlə strukturunda xəbərlə tamamlıq arasındakı semo-qrammatik assosiasiyaların qneseoloji əsasını müəyyən edir” [2, s. 28].

Geniş şəxssiz cümlələr xəbərlə ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı əsasında formalaşır. Müxtəsər şəxssiz cümlələrdə digər üzvlərin xəbərlə vəhdəti konstruktiv mövqeyi gücləndirir. Geniş şəxssiz cümlələrdə isə konstruktiv mövqe ikinci dərəcəli üzvlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda xəbərlə sintaktik əlaqəsində güclü təzahür edir, özlərinin bir-birinə konstruktiv münasibəti isə zəif halda əks olunur. Məsələn:

1. *Bunlara salam olsun Molla Nəsrəddindən.*
2. *Həmin keçmiş fevral aylarının biri idi.*
3. *Kiçik dükanlarda belə məhsullardan az satılır.*
4. *Tətilin başlamasına çox qalib (canlı yayımdan).*
5. *Söylənilən sözlərdən məğrur bir vəziyyət alındı.*
6. *Şən və açıq bir sifətlə sözə başlanıldı.*

Şəxssiz cümlələrin struktur bazasının genişlənməsi sintaktik formalaşma etaplarını keçmişdir.

Nəticə

Şəxssiz cümlələrin struktur-semantik bazasının genişlənməsini əks etdirən xronoloji sxemdə sintaktik münasibətlərin təşəkkülü ilə cümlə üzvlərinin formalaşması arasındakı əlaqənin mənşəyinə istinad edilir. Şəxssiz cümlələrdə mübtəda və xəbərin sintezi predikativlik vasitəsilə təzahür etdiyi kimi, uzlaşma əlaqəsi də həmin sintez prosesinə daxildir, yəni müəyyən şəxslə cümlələrdə olduğu kimi aşkar deyildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://arkurs.org/söz-cümlə>
2. Cəfərov N. (2007). Seçilmiş əsərləri (5 cildə). Bakı, Elm və təhsil. 315 s.
3. Budaqova Z. (1963). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, AEAN. 221 s.
4. Paducheva Ye. (1974). Semantika-sintaksis: materialy transformatsionnoy grammatike russkogo yazyka. Moskva, Nauka. 158 s.
5. Kazimov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili (IV hissə). Bakı, Elm və təhsil. 497 s.

Antonimlərin üslubi imkanlarının açılmasında leksik-semantik təhlilin rolu

Rəhilə Hümmətova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: rahilahummetova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361>

XÜLASƏ

Müasir təhsilin təməl prinsiplərindən biri təhsilalanların mədəni nitq qabiliyyətinə yiyələnməsi və onun hərtərəfli inkişaf etdirilməsini təmin etməkdir. Mədəni nitqin inkişaf etdirilməsi dilimizin əsas lüğət fondunu təşkil edən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin şüurlu mənimsədilməsi ilə bağlı ardıcıl şəkildə aparılan işlərdən asılıdır. Məqalədə təhsilalanların yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsində sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin, xüsusən antonimlərin üslubi imkanlarının açılmasında linqvistik təhlilin bir növü olan leksik-semantik təhlilin əhəmiyyətindən, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsindəki rolundan konkret faktlarla söhbət açılmışdır. Bu da, öz növbəsində, integrativ əsaslı təlimin həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

AÇAR SÖZLƏR

lingvistik təhlil metodu,
leksik-semantik təhlil,
antonim, antonimlərin
üslubi imkanları

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərib: 18.01.2024

Qəbul edilib: 24.02.2024

The role of lexical-semantic analysis in revealing the stylistic possibilities of antonyms

Rahila Hummatova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department of Azerbaijani Language and Technology of its Teaching, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: rahilahummetova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361>

ABSTRACT

One of the basic principles of modern education is to ensure that students have the ability to speak culturally and develop it comprehensively. The development of cultural speech depends on the continuous work on the conscious assimilation of the lexical-semantic features of the words that make up the main vocabulary of our language. In the article, the importance of lexical-semantic analysis, which is a type of linguistic analysis, in revealing the lexical-semantic features of words, especially the stylistic possibilities of antonyms, and its role in enriching students' vocabulary, was discussed with concrete facts. This, in turn, is of great importance in the implementation of integrative training. Such topical issues are highlighted in the article.

KEYWORDS

linguistic analysis
method, lexical-semantic
analysis, antonym,
stylistic possibilities
of antonyms

ARTICLE HISTORY

Received: 18.01.2024

Accepted: 24.02.2024

Giriş

Linqvistik təhlil elə bir metoddur ki, onsuz Azərbaycan dili tədrisini təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Tədris prosesində, mövzunun qarşıya qoyulmuş konkret məqsədindən asılı olaraq, dərsin bütün mərhələlərində linqvistik təhlildən ən əlverişli metod kimi geniş istifadə imkanları vardır. Dilçi-alim A. Qurbanov linqvistik təhlilin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Linqvistik təhlil Azərbaycan dili tədrisinə dair faydalı iş formalarından olub, xüsusi tədris əhəmiyyəti kəsb edir. Belə ki, linqvistik təhlil prosesində auditoriya əsl dilçilik laboratoriyasına çevrilir, dil hadisə və faktları bədii mətn vasitəsilə əyani şəkildə nümayiş etdirilir. Bu cür linqvistik təhlil dil hadisələri və qanunlarını tələbələrin daha dərinə və möhkəm qavramalarına kömək edir. Burada tələbələrin dil hadisələrini şüurlu mənimsəməsi, onlara yaradıcı yanaşması, müstəqil iş apara bilməsi və s. kimi keyfiyyətlər də həyata keçirilir. Məqsədyönlü şəkildə təşkil edilən bu cür leksik-semantik təhlillər antonimlərin poetik imkanlarının açılmasını, şagirdlərin bədii təsvir və ifadə vasitələri haqqında əldə etdikləri elmi-nəzəri biliyin şüurlu şəkildə dərk edilməsini təmin edə bilər.

Əsas hissə

Linqvistik təhlil dil materialları və faktlarını dəqiq müəyyənləşdirməyin ən geniş yayılmış formasıdır. “Linqvistik təhlil, əsasən, tətbiqi metodlar sırasına daxil edilsə də, bütün dərslərdə, bütün rəngarəng şəraitlərdə bu və ya digər şəkildə istifadə edilə bilən mətnin və ya cümlənin analiz formasıdır... Düzgün təşkil edilmiş linqvistik təhlillər şagirdlərin təfəkkürünü, müstəqil düşünmək, tədqiqatçılıq qabiliyyətini artırır, iradəsinin, diqqətinin tərbiyə olunmasını təmin edir. Bu üsul vasitəsilə dil materiallarının təkrarı, möhkəmləndirilməsi və şagirdin biliyinin, bacarığının yoxlanılması təmin edilə bilər” [1, s. 177 – 178].

Linqvistik təhlilin ən maraqlı növlərindən biri də leksik-semantik təhlildir. Adından da məlum olduğu kimi, leksik-semantik təhlil dilçiliyin leksikologiya bölməsi ilə bağlıdır. Linqvistik təhlilin digər növlərində də yeri gəldikcə sözün leksik mənasına, istifadə dairəsinə, mənşəyinə, mənaca qruplarına və s. görə məqsədyönlü suallar qoymaqla leksik-semantik təhlildən istifadə etmək mümkündür. Ədəbiyyatşünas alim Ə. Əhmədov leksik təhlilin Azərbaycan dili təlimindəki mövqeyi və əhəmiyyətini belə səciyyələndirir:

“1. Leksik təhlil, hər şeydən əvvəl, leksikologiya bölməsi üzrə nəzərdə tutulan bilik və bacarıqların daha dərinə mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsinə, keçilən nəzəri materialın, xüsusilə leksikologiya bölməsi ilə bağlı ən vacib leksik məfhumların

şüurlu və aydın dərk olunmasına kömək edir. Çünki şagirdlər təhlil zamanı müəllimin tələb etdiyi leksik faktları seçir, bu faktları qruplaşdırır, bir-biri ilə tutuşdurur, saf-çürük edir, ümumiləşdirir, leksik məfhumların mahiyyətini səciyyələndirən əlamətləri bilavasitə nitqdə: cümlə və mətnə yoxlayır. Beləliklə, onun leksik faktlar haqqındakı biliyi, təsəvvürü bir daha dərinləşir və möhkəmlənir.

2. Leksik təhlil şagirdin nitq inkişafına, xüsusilə onun lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir. Çünki bu prosesdə şagirdlər sözün nitqdəki rolu, onun məna çalarları, işlənmə məqamları, üslubi xüsusiyyətləri ilə əməli olaraq tanış ola bilir və bu da, öz növbəsində, onların nitqinin təkmilləşdirilməsinə, ədəbi dil normalarına uyğun qurulmasına kömək edir.

3. Linqvistik təhlilin digər növləri kimi, leksik təhlil də Azərbaycan dilindən sistematik kursun ayrı-ayrı bölmələri, mövzuları arasında üzvi, qarşılıqlı əlaqə yaradılmasında mühüm rol oynayır. Leksikologiya bölməsini kursun digər bölmələri ilə əlaqəli tədris etməyin ən səmərəli yollarından biri məhz leksik təhlildir” [3, s. 19].

Leksik-semantik təhlil prosesində antonimlərin dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini diqqətə çatdırmaq vacib məsələlərdən biridir. Dildə geniş şəkildə işlənən *antonim* yunanca “anti” “əks”, “onoma” isə “ad” mənasını ifadə edir. Yəni mənaca bir-birinin əksini təşkil edən sözlərə antonim deyilir. Türkoloq T. Əfəndiyeva antonimlərin xarakteri ilə bağlı yazırdı: “Antonim sözlər real varlıqda maddi və mənəvi aləmlə əlaqədar olan hər şeyi əhatə edir və bunları qarşılaşdırma yolu ilə üzə çıxarmağa imkan verir” [4, s. 85].

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və inkişafında xüsusi rolu olan antonim sözlər, əslində, obyektiv gerçəklikdə, təbiət və cəmiyyətdə, insan münasibətlərində olan ziddiyyətlərdən yaranır. Bəşər övladı yarandığı gündən xeyirlə şər, həyatla ölüm, bədbəxtliklə xoşbəxtlik, gözəlliklə eybəcərlik və s. bir-biri ilə daim mübarizədə olmuş, bir-biri ilə əks mövqedə dayanmışdır. Həyatın öz daxilində olan bu ziddiyyətlərin dildə ifadəsi antonimlər vasitəsilə ifadə edilir. Dildə antonimlərin meydana gəlmə qanunauyğunluqlarından danışan prof. S. Cəfərov yazırdı: “Dildə antonim sözlərin yaranmasına səbəb bizi əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır. İnkişafın əsasını təşkil edən bu ziddiyyətlərin dildə ifadəsi antonim sözlərdə özünü göstərir. Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr, obyektiv aləmin bütün ziddiyyətli cəhətləri əksmənəli sözlər silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsilə şərh edilir” [2, s. 37].

Təhsilverən konkret faktlarla antonim sözlərin, əslində, obyektiv gerçəklikdə, təbiət və cəmiyyətdə, insan münasibətlərində olan əksliklərdən yarandığını şərh etməlidir. Müəllim həmçinin leksik təhlilin yaratdığı integrativlik imkanlarına dayanaraq

antonimlərin üslubi funksiyasını təhsilalanlarla birgə açmalıdır. Məlumdur ki, üslubiyyat üzrə nəzəri məlumat son zamanlar sistemli şəkildə, müstəqil bir elm sahəsi kimi tədris edilir. Buna baxmayaraq, hər bir dil vahidinin, dilçilik bölməsinin təlimi istər-istəməz üslubiyyatla əlaqələnir. Ona görə ki üslubiyyat fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik vahidlərə əsaslanır. Fonetik vahidlər – saitlər, samitlər, intonasiya, vurğu və onun növlərinin üslubi imkanlarının genişliyi hər birimizə məlumdur. Səslərin yaratdığı ecazkarlıq (assonans, alliterasiya) ifadənin təsir gücünü qüvvətləndirir, ona obrazlı mənə qazandırır. Fonetik vahidlərin bu cür ifadə tərzii üslubi məqsədə xidmət edir. Yaxud dilin leksik səviyyəsində emosionallığı leksik vahidlər, sözlərin semantik qrupları (omonim, antonim, sinonim), frazeoloji birləşmələr, məcazlar sistemi yaradır. Dilin qrammatik səviyyəsində bədiilik, poetik siqlət ellipsis, inversiya, sintaktik təkrarlar, bədii xitablar, ritorik suallar və s. vasitəsilə formalaşır. Göründüyü kimi, üslubiyyatın əsasında bütün dil vahidləri durur. Həmin bölmələrin tədrisi üslubiyyatsız qeyri-mümkündür. Ona görə də hər bir dil vahidinin tədrisinin sonunda onun üslubi imkanları açılmalı, konkret nümunələrlə göstərilməlidir. Üslub anlayışı şagirdlərə elə həmin dövrlərdən aşılmalı, onlarda ilkin təsəvvürlər formalaşdırılmalıdır. Bu cəhətləri nəzərə alaraq təhsilalanlara üslub, üslubiyyat anlayışlarının, fonetik, leksik, qrammatik üslubi imkanların nə demək olduğunu, onların mahiyyətini izah etmək vacibdir. Primitiv formada da olsa, müqayisə üsulundan istifadə etmək olar. Məsələn: İnsan gülür – Təbiət gülür; ağır daş – ağır xasiyyət; şirin alma – alma yanaq və s. Müqayisə əsasında ikinci birləşmələrin məcazi mənada işləndiyi, üslubi mətləbə xidmət göstərdiyi məlum olur. Üslubiyyat bir elm kimi öyrədilərsə, o zaman mövzunun dərk edilməsində çətinlik yaranmaz. Çünki dil vahidlərinin üslubi imkanları, üslub anlayışı tanış mövzudur. Elm kimi artıq onun daha geniş imkanları, dilin üslubları, onların fərqləri aydınlaşdırılır. *Üslub* ərəb mənşəli söz olub “*yol*”, “*qayda*”, “*tərz*” mənalarını bildirir. Ədəbi dilimizə orta çağlardan daxil olan bu anlayış XX əsrin əvvəllərinə qədər “*ifadə tərzii*”, “*gözəl nitq*”, “*üsul*”, “*yol*” və s. mənalarda işlənmiş, əsasən, nitqin, dilin gözəlliyi və onun ünsiyyətə xidməti ilə bağlı olmuşdur. Qədim tarixə malik olan üslub geniş anlayış olub, bir sıra sahələrdə: musiqidə, rəssamlıqda, memarlıqda, heykəltaraşlıqda özünü göstərir. Üslub dilçilikdə xüsusi anlayış hesab olunur. Hələ qədim dövrlərdə romalıları dil məsələləri ilə məşğul olarkən üslub və üslubiyyat problemlərinə də toxunmuş, bu barədə ilk dəfə elmi mülahizələr irəli sürmüşlər. Yunanlar üçün üslub *sübutetmə* vasitəsi olmuşdur. Klassik elmdə üslubiyyat çox zaman ritorika kölgəsində şərh edilmişdir. Qədim hindlilər üsluba “*nitqin zahirii əlaməti, onun bəzəyi*” kimi baxmış, üslubiyyatı isə dilin ifadə vasitələri haqqında təlim hesab etmişlər.

Nitqdə, xüsusən bədii nitqdə antonimlərin üslubi (poetik) rolu əvəzədlənməzdir. Antonimlər vasitəsilə fikir və düşüncələrin, insanların həyat tərzinin, münasibətlərin, müxtəlif hadisələrin müəyyən cəhətləri qarşılaşdırılır. Real həyat həqiqətləri antonimlər vasitəsilə daha aydın canlandırılır. Müqayisə olunan tərəflər, hadisələr, insan mənəviyyəti bütün çılpalığı ilə gözlərimiz qarşısında əks olunur. Antonimlər çox güclü bədii ifadə vasitəsi olan antitezanın, oksimoronun yaradılmasında əvəzsiz əhəmiyyət daşıyır. Leksik təhlil antonimlərin bu cür poetik imkanlarının açılmasına şərait yaradır. Bu məqsədlə aşağıdakı misralarda fərqləndirilmiş sözləri leksik-semantik təhlilə cəlb edirik:

Dünya təzadının yüz min adı var,
Acısı, şirini, qəmi, şadı var... (A. M. Azaflı).

Təhlil prosesində müəllim mütləq şəkildə fərqləndirilmiş sözlərlə birinci misradakı “təzad” sözü arasında nə kimi uyğunluğun olduğunu, hər bir sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərini açmağı, bu cür sözlərdən hansı məqsədlə istifadə edildiyini müəyyənəşdirməyi tapşırmaqlıdır. Təhlil nəticəsində təhsilalan dərk edir ki, filosof sənətkarın poetik təfəkkürünün məhsulu olan misralarda hər birimizin bildiyi real həyat həqiqətləri, dünya təzadları ardıcıl sadalanan antonimlərlə əks etdirilmişdir; mütləq antonimlər misralarda poetik funksiya daşıyır, antitezanın yaranmasında ən mükəmməl bədii vasitə rolunu oynayır. Başqa bir nümunəni də nəzərdən keçirək:

Savabları sərin-sərin,
Günahları çağlar gördüm.
Varlığın ac öldüyünü,
Xəsisləri ağlar gördüm... (A. M. Azaflı).

Misralarda antonimlərin yaratdığı obyektiv gerçəklik “günahları çağlayan insanları” savab işlər görməyə, zamanın, fələyin gərdisindən dərs almağa çağırır. Bu reallıq – misraların semantik tutumu “savab-günah” qarşılaşdırılmasında, eləcə də “varlı-xəsis” üslubi antonimlər müstəvisində daha qüvvətli görünür. Həmçinin “Savabları sərin-sərin, Günahları çağlar gördüm” misralarında “sərin-sərin-çağlar” cütlüyü də antonimdir. Savabı az, günahları çox, “qaynayıb-daşan, çağlayan” insanları görən dahi sənətkar xalq danışığı üslubundan məharətlə istifadə edərək üslubi antonimlərlə (sərin-sərin-çağlar) *savab-günah* antitezasının təsir gücünü artırmışdır. Göründüyü kimi, hər bir dil vahidi həm bir-birinin, həm də biri digərinin poetik ifadə vasitəsidir.

Müəyyən məqamlarda nisbi antonim hesab olunan fars mənşəli sayların antitezaların yaradılmasında maraqlı vasitə kimi çıxış edərək qarşılaşdırılması da

müşahidə edilən poetik faktlardandır. Yeri gəlmişkən, fars mənşəli saylar əslində dilimizdə varvarizm sayılmalıdır, çünki həmin sayların hər birini əvəz edən milli vahidlərimiz var. Lakin müəllim belə nümunələrdən istifadə edərkən diqqətə çatdırılmalıdır ki, bədii üslubda poetik mətləblərin ifadəsində, xüsusən antitezaların yaradılmasında fars mənşəli saylardan (nərd oyunu müstəvisində) çox güclü üslubi vasitə kimi istifadə olunur. Paralel integrasiya yaradılaraq həm varvarizm, həm antonim və onun növləri, həm də bədii dildəki üslubi cəhətləri, ədəbiyyatşünaslıqda antiteza, təzad kimi ifadə vasitələrinin formalaşmasındakı rolu haqqında elmi-nəzəri biliyi dərinləşdirmək, tətbiq etmək bacarıqları əldə etmək mümkündür.

Fars mənşəli saylarla yaradılan antitezalar bayatılar, xüsusən aşiq ədəbiyyatı üçün xarakterik haldır. Bu cür ifadə vasitəsi lirik qəhrəmanın mənəvi dünyası ilə həyat, “fələk”, tale arasında olan ziddiyyətləri aşağıda verilən bayatıda obrazlı, emosional formada çatdırır:

Qurbanidi, mənim adım,
Adəm atadı bünyadım,
Şeş atdım, çahar oynadım,
Axır fələk uddu məni (Qurbani).

Qurbaninin “fələklə nərdtaxta oyununu” əks etdirən misralarındakı antiteza fars mənşəli saylar (şeş – altı; çahar – dörd) müstəvisində olduqca real səslənir. Həmişə “şeş qoşa” atan Qurbaninin qismət payına “çahar”la oynamaq düşür. Təbii ki, “çahar”la oynayan Qurbani nəticədə fələyə uduzmalıdır. Göründüyü kimi, fars mənşəli nisbi antonim sayların əsasında yaradılan antitezalar misraların struktur-semantik assosiativliyinə xüsusi çəki qazandırır.

Qeyd. Misralardakı ismi xəbərlərin (Qurbanidi, Adəm atadı) sonundakı “r” samitinin düşməsi ədəbi tələffüz normalarına uyğundur. Məlumdur ki, *-dır⁴* xəbərlilik şəkilçisi şifahi ədəbi dildə [-di, -di, -du, -dü] şəklində, yəni [r] səsi olmadan tələffüz olunur. Məsələn: (Qurbanidir [Qurbanidi]; atadır [atadı] və s.). Şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusən aşiq yaradıcılığında III şəxs xəbərlilik şəkilçisinin (*-dır⁴*) tələffüz olunduğu kimi yazılması halları geniş müşahidə olunur.

Başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Dedim, ədaləti gəzmə, tapılmaz,
Eylədim sinəmi dağlı, uduzdum.
Şeş-beş atdım, yek-du düşdü, mars oldum,
Qaldı xanələrim bağlı, uduzdum (A. M. Azafli).

Şair fars mənşəli saylardan istifadə etməklə bir-birindən zəngin antiteza yaradaraq lirik qəhrəmanın mənəvi dünyasındakı təlatüm və iztirabları emosional çalarlarla əks etdirir. Aşığın “mars” olmağı, uduzmağı nəticədir. Nəticənin səbəbi nərd oyununda “yek-du” düşməyidir. Səbəbin kökündə ziddiyyət durur. Ziddiyyət isə “şəş-beş atdım, yek-du düşdü” sıralanmasında özünü büruzə verir. Bax beləcə səbəb-nəticə həlqəsində paradoksal vəziyyət əsl gerçəklik olaraq qarşımızda durur. Və bu məqamda hər iki dahi söz ustasının zaman fərqlərinə baxmayaraq, bir-birinə ruhən nə qədər yaxın olduğu bariz şəkildə üzə çıxır.

Digər bir nümunəni də nəzərdən keçirək:

Gah şəş atar, gah yek atar zər əllər,
Gah xeyir gətirər, gah da zərəllər.
Gətirəndə xəznə-xəznə zər əllər,
Əllərdən gedəndə eylər-eylər uf (A. M. Azafli).

Göründüyü kimi, dodaqdəyməz təcnisin misralarında həm fars mənşəli antonim saylardan, həm antonim isimlərdən, həm də antonim feili bağlamalardan istifadə edilməklə mükəmməl antitezalar yaradılmışdır. Bənddəki əsas qarşılaşdırma, ziddiyyət “şəş”, “yek” sayları ilə başlanır. Bu cür proses, yəni zərlərin gah “şəş”, gah da “yek” düşməsi nərd oyunu üçün təbiidir. Bu qarşılaşma digər dil vahidlərinin də ziddiyyətə qoşulmasını tələb edir. Zəncirvari bir təzad yaranır. Tabesiz *gah* bağlayıcısı nərd oyunundakı növbələşməni reallaşdırır, sonrakı misrada isə *xeyir-zərar* qarşılaşmasına şərait yaradır. Sonuncu misralarda təzad *gətirəndə-gedəndə* cütlüyü ilə formalaşır.

Müəllim bu cür nümunələri linqvistik müstəvidə təhlilə cəlb edərkən çalışmalıdır ki, misralardakı digər sözlərin də leksik-semantik xüsusiyyətləri, eləcə də səslərin, sözlərin poetik funksiyaları açılsın. Bu halda təhlil bütöv olar, müəllim təlimdə qarşıya qoyduğu hədəfə çatır, integrativlik zərurətdən yaranar. Müəllim antonimlərin yaratdığı üslubi çalarları işıqlandırdıqca onu da qeyd etməlidir ki, bəndin struktur-semantik bütövlüyündə cinas qafiyələrin rolu əvəzsizdir. Birinci misrada cinas qafiyənin semantik tutumu belədir: *zər* – nərd daşı; *əllər* – bədən üzvü, *-lər* ismin cəm şəkilçisidir. İkinci misrada *zərəllər* fonetik hadisəyə (dissimilyasiya hadisəsinə) uğramış isimdir. *Zərar* kök morfem, *-lər* ismin cəm şəkilçi morfemidir. Üçüncü misrada “*zər*” fars mənşəli söz olaraq “*qızıl*” mənasını ifadə edir. Əlləri xəznə-xəznə (*i* saiti düşüb) *zər* gətirən insanın *qızılı* itirməsindən doğan ufultu nidaları olduqca təbii səslənir. Beləliklə, fars mənşəli saylarla başlanan ziddiyyət milli dil vahidlərimizlə (gətirəndə-gedəndə) yekunlaşaraq misralardakı poetik niyyətin çatdırılmasına şərait yaradır.

Əvvəlki sətirlərdə qeyd etdik ki, leksik-semantik təhlil və integrativlik hər bir səsi,

sözü əhatə etməlidir. Təhsilverən misraların üslubi ahəngdarlığında, fikrin estetik ifadəsində alliterativ və assonativ mühitin də çox mühüm əhəmiyyət daşıdığını diqqətə çatdırmalıdır. Xüsusən assonansın (“ə” 25 dəfə işlədilib) sanki “zər əllər” cinas qafiyəsinin və “gətirəndə-gedəndə” qarşılaşmasının semantik yükünün açılmasına xidmət etdiyini, diqqəti həmin ifadələrin üzərində cəmləşdirdiyini vurğulamalıdır.

Təhlil nümunələrindən aydın olur ki, əsas məqsəd antonimləri, onların yaratdığı poetik imkanları işıqlandırmaq olsa da, onların fonunda mətni təşkil edən digər dil vahidlərinin də xüsusiyyətləri açılır, fəndaxili, fənlərarası integrasiya yaradılır. Bu da, öz növbəsində, təhsilənlərin rabitəli nitqinin inkişafına, lüğət ehtiyatlarının zənginləşməsinə təsirsiz ötüşmür. Sözüün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində müntəzəm, məqsədyönlü şəkildə aparılan işlər şagirdlərin bədii təsvir və ifadə vasitələri haqqında təsəvvürlərinin genişlənməsi və konkretləşməsinə də təmin edə bilər. Nəticə olaraq təhsilverən çalışmalıdır ki, linqvistik təhlil prosesində sözlərin semantik qruplarının üslubi xüsusiyyətləri şüurlu şəkildə dərk edilsin.

Nəticə

Mədəni nitqin inkişaf etdirilməsi dilimizin əsas lüğət fondunu təşkil edən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin şüurlu mənimsədilməsi ilə bağlı ardıcıl şəkildə aparılan işlərdən asılıdır. Leksik-semantik təhlil prosesində antonimlərin dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini diqqətə çatdırmaq vacib məsələlərdən biridir. Antonimlər güclü bədii ifadə vasitəsi olan antitezanın, oksimoronun yaradılmasında əvəzsiz əhəmiyyət daşıyır. Leksik təhlil antonimlərin bu cür poetik imkanlarının açılmasına şərait yaradır. Antonimlərin poetik imkanlarının açılması üzərində aparılan işlər şagirdlərin bədii təsvir və ifadə vasitələri haqqında əldə etdikləri elmi-nəzəri biliyin şüurlu şəkildə dərk edilməsini təmin edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Balıyev H. (2007). Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, s. 177 – 178.
2. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb. 192 s.
3. Əhmədov Ə. (1997). Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. Bakı, 46 s.
4. Əfəndiyeva T. (1980). Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, 233 s.
5. Həsənov H. (1988). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 306 s.
6. Həsənov H. (1999). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 408 s.
7. Qurbanov A. (1986). Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 426 s.
8. Mustafayeva Q. (2010). Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 392 s.

Onomastik vahidlər və onların semantik xüsusiyyətləri

Sahilə İbrahimova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Müasir Azərbaycan dili kafedrası,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: sahila.ibrahimova@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0008-6960-524x>

XÜLASƏ

Təqdim edilmiş məqalə giriş, iki yarımbaşlıq, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Məqalənin girişi mövzunun aktuallığını, qarşıya qoyulan vəzifələr və elmi yeniliyi əhatə edir. Birinci yarımbaşlıqda dilçilərin müxtəlif dövrlərdə onomastik vahidlərə yanaşmasından, onların bu sahədə apardıqları tədqiqatlardan bəhs edilmişdir. Onomastik vahidlərin semantikasi, üslubi imkanları, bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamları isə məqalənin ikinci yarımbaşlığında tədqiq edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

onomastika, toponim,
antroponim,
etnotoponim, tələffüz,
orfoepiya, dil

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 12.01.2024

Qəbul edilib: 10.02.2024

Onomastic units and their semantic features

Sahila Ibrahimova

Doctor of Philosophy in Philology, Head teacher, Department of Modern Azerbaijani Language, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: sahila.ibrahimova@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0008-6960-524x>

ABSTRACT

In the article the norms of the spoken language and onomastic units had been taken as a source of investigation. The main purpose is directed to revealing of extralinguistic and intralinguistic processes which cause the formation of proper names (nouns are not taken into consideration) at the same time the problem of transition of these units into the vocabulary stock of language is in the centre of attention and their adaptation of the norms of the spoken language is also noted in the article is also saved the problem of transition of onomastic units into the literary language and their acquisition of general use.

KEYWORDS

onomastics, toponym, antroponym, ethnotoponym, pronunciation, orthography, language

ARTICLE HISTORY

Received: 12.01.2024

Accepted: 10.02.2024

Giriş

Mövzunun aktuallığı hər hansı milli ədəbi dilin danışığı dili əsasında əmələ gələn dil sistemi, sözlərin konkretləşməsi, dəqiq ad bildirməsi və predmetin adlandırılması kimi vacib xüsusiyyətləri araşdırmaqdır. Belə demək olar ki, danışığı dilində formalaşan, tələffüzə asanlaşdırılan dil vahidləri ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Onomologiya hazırkı dövrdə dilçiliyin tam müstəqil bir şöbəsidir. Bir çox problemlərin araşdırılması və dəqiq onomastik nəzəriyyənin formalaşması dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri hesab edilir. Hər hansı bir onomastik vahidin tarixini bilmək həmin dövr üçün xalqın həyat tərzini, adət-ənənələri, dini, milli təfəkkürü, qonşu xalqlarla əlaqəsi, iqtisadi vəziyyəti və s. haqqında geniş təsəvvür yaradır.

Əsas hissə

Azərbaycan milli ədəbi dili danışığı dilinin normalarına uyğun olaraq inkişaf etmişdir. Bəzi məqamlarda dilin lüğət tərkibində xüsusi adların – onomastik vahidlərin olması müasirlik baxımından əks edilməmişdir. Bunun səbəbi dilçilikdə onomastik vahidlərə yanaşma ilə izah edilməlidir.

Dilçi alim Afad Qurbanov yazır: *“Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin (burada müəllif xüsusi adları nəzərdə tutur) məcmuunu onomastika, ondan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə onomologiya adlanır”* [4, s. 272]. Əlbəttə ki, burada ancaq böyük hərflə yazılan xüsusi adlardan – isimlərdən söhbət getmir. Əgər belə olsaydı, müəllif onomastik vahidlər “hərbi sosial işarədir” yazaraq, bu vahidlərin daxili və xarici mahiyyətini göstərməzdi.

Yeri gəlmişkən, danışığı dilinin normaları ilə onomastik vahidlərin ədəbi dilin formalaşmasından danışan zaman professor Afad Qurbanovun onomastik leksikanın təsnifi ilə bağlı fikirlərinə nəzər yetirmək istədik. Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri bu qruplara daxil olan dil vahidlərinin əksəriyyətinin danışığı dilinin normalarına uyğun şəkildə əmələ gəlməsi faktıdır.

Dilçi alim A. Superanskaya bu xüsusi adları, haqlı olaraq, müəyyən qruplara ayırmış, canlı və cansız obyekt və predmetlərin adlarını “bionim”, “abionim” kimi qruplaşdırmışdır. Danışığı dilinin təsirini nəzərə alsaq, antroponimləri həm də matronim (ana adı əsasında yaranan şəxs adları – Anaqız, Anabacı, Anaxanım və s.), patronim (ata adı əsasında yaranan şəxs adları Həsənoğlu, Koroğlu, Əlişli və s.) kimi qruplaşdırmaq olar. Antroponimləşmədə həmçinin danışığı dilini də nəzərə almalıyıq: bənövşə – Bənövşə, qızılgül – Qızılgül, aslan – Aslan, qorxmaz – Qorxmaz və s. [2, s. 5 – 13].

A. Superanskaya onomastik vahidlərin yüzlərlə növünü göstərir və qeyd edir ki, əslində, bunlar ədəbi dilə danışiq dilindən, canlı dildən gələn dil vahidləridir: antroponimlər, antroetnonimlər, antrozoonimlər, antrohidronimlər, antrokosmonimlər, etnotoponimlər, etnohidronimlər, zootoponimlər, xromonimlər, dromonimlər, oykonimlər, oronimlər və s. [Çobanov A. Tbilisi, 1990].

Afad Qurbanov haqlı olaraq qeyd edir ki, “*dildəki xüsusi sözlər ümumidən əmələ gəlir*” [4, s. 292]. Əlbəttə, burada leksik yolla yaranan *arzu* – *Arzu*, *xoşbəxt* – *Xoşbəxt*, *sevinc* – *Sevinc* və s., o cümlədən də qara – Qaraca, Qaralar, Qaraçı və s. sözləri aid edərək demək olar ki, bunlar, əsasən, danışiq dilinin nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Onomastik vahidlərə münasibət

Onomastik vahidlərin tədqiqatı zamanı diqqəti cəlb edən bir cəhət də odur ki, xüsusi adlar müəyyən hallarda tələffüzdə olduğu kimi qeydə alınmır. Məsələn: *Aslan* – *Astan*, *Yunis* – *Yunus*, *Salyan* – *Səlyan*, *Füzuli* – *Fizuli*, *Astara* – *Asdara* və s. Dilin imkanları müəyyən şərait yaradır və sonradan ədəbi dilin normasına çevrilir. Burada dialektlərlə loru sözlər arasında rəqabət gedir.

Quştan Bağirovun fikirlərinə diqqət yetirdikdə onun onomastik vahidlərə və digər danışiq dili vahidlərinə münasibətdə fərqli mövqe tutduğunun şahidi oluruq. O, burada danışiq dili – danışiq üslubu – ədəbi dil – şifahi nitq – şifahi ədəbi dil – dialekt və şivə – loru danışiq variantlarını, o cümlədən danışiq dilinin sözyaratmadan ən çox iştirak edən şəkilçilərini göstərir [1, s. 17]. Müəllifin kitabına nəzər yetirdikdə daha maraqlı bir fikrinə rast gəlirik: “*Danışiq dilində belə bir xüsusiyyət var ki, orada köhnəlik, yenilik və gələcəyə məxsus dilin inkişafını göstərən əlamətlər bir-biri ilə paralel çağlaşmış şəkildə olur. Çünki şifahi dili yaşadan bütün xalqlar, hərə bir söz, bir ifadə yaradır, başqa bir söz və ifadə isə köhnəlir, işləklidən qalır*” [1, s. 24].

Bu fikri ona görə müsbət qəbul edirik ki, müəllif canlı danışiq dilinin ədəbi dilə təsirini düzgün olaraq nəzərə çatdırır, məhsuldar və qeyri-məhsuldar sözyaradan şəkilçilərin onomastik vahidlərin yaranmasında, onların ümumişləklilik qazanmasında rolunu vurğulayır.

Fikrimizcə, istənilən variantda xalqın məişəti ilə bağlı əmələ gəlmiş xüsusi adlar ədəbi dildə bu gün də ədəbi dil vahidi kimi mövcuddur. Quştan Bağirov buraya Tiflis – Tbilisi toponimli – urbanomini aid edir. Bu mənada qeyd etmək yerinə düşər ki, D.D.Paqirev də 1913-cü ildə Tbilisidə (Onun kitabında “Tiflis” yazılıb) çap etdirdiyi əsərində kifayət qədər Qafqaz arealında müxtəlif xalqların, əsasən də Azərbaycan türklərinin danışiq dilində işlədilən toponimləri – urbanonim, oykonim, hidronim, dramonim və digər makro və mikro onomastik vahidləri qeyd etmişdir. Başqa bir çox ədəbiyyatlarda həm toponimlərin, həm də etonimlərin canlı danışiq dilindəki formaları

öz əksini tapmışdır.

Türk lüğətçilik tarixində xüsusi isimlər qruplara ayrılmasa da, Mahmud Kaşğari ən geniş yayılmış onomastik vahidləri əlifba qaydasına uyğun olaraq sözlüyə daxil etmiş və onların mümkün açıqlamasını vermişdir. Qarşılaşdırma göstərir ki, M. Kaşğarının sözlüyündə izahı verilən bir çox xüsusi adlar danışq dili variantında həm qədim türk yazılı abidələrinin (Ə. Rəcəbov hazırladığı lüğətdə xüsusi adları ayrıca göstərməyi üstün tutmuş [6, s. 58 – 69]), həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində (əlimizdəki dəyişdirilmiş və müasirləşdirilmiş dastanın sözlük hissəsində xüsusi adlar izahına ehtiyac olan sözlərin əlifba sırası altında verilmişdir) öz əksini tapmışdır [“Kitabi-Dədə Qorqud” sözlüyü. Bakı, 2000].

Dilçi-türkoloq M. Çobanov Azərbaycan şəxs adlarının semantikasından bəhs edərkən həmin sözlərin orfoqrafiya və orfoepiyasını nəzərə alaraq, onları, əsasən, iki qrupa bölmüşdür:

a) xeyirxahlıq bildirən sözlər əsasında düzələn antroponimlər: Uruz, Dondar, Qazan və s.

b) igidlik və rəşadət bildirən sözlər əsasında düzələn antroponimlər: Salur, Buğac, Alp, Əvrən və s.

Müəllif nədənsə bütün nümunələri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından seçməyə üstünlük vermişdir. Görünür, bunun səbəbi dastandakı xüsusi adların danışq dilində yaranması, geniş yayılması və ədəbi dilə transfer etməsidir [2, s. 39].

Onomastik vahidlərin semantikasi

Termin və sözlərin müasir dilimizdə eyni bir şəkllə gətirilməsindən danışan alimlər müasir ədəbi dilimizin orfoqrafiyasına uyğun dil vahidlərindən, onların quruluşundan, semantik təyinatından bəhs edir.

Bir çox hallarda sözlərin ilkin – danışq dilində formalaşmış mənası və tarixi mənbələr unudulur. “Sözün ilkin həqiqi mənası mətnsiz aydınsa, onun əsl təbiəti, çoxmənalılığı, məcazi mənası, cümlə vasitəsilə mətn çərçivəsində özünü göstərir” [5, s. 155]. Belə xüsusiyyət əldə edən onomastik vahidlərin mətn daxilində də yeri tamam dəyişə bilər. “*Bəbəş*” kiçiltmə mənası bildirdiyi kimi ad da bildirə bilər, necə ki, *Qaraş*, *Balaş* və s. *Məhəmməd* – *Məmməd* – *Məmiş* – *Mamed* dəyişmələri, *Rafiq* – *Rəfiq*, *Suqra* – *Suğra*, *Afət* – *Afad*, *Müslüm* – *Müslim*, *Ülvi* – *Ülvü* və digər belə dəyişmələr danışq dilinin təsirini özündə əks etdirir. Onu nəzərə alaq ki, rus dilinin təsiri nəticəsində fərqli tələffüz danışq dilinin hadisəsi olsa da, ədəbi dildə belə xüsusi adların yazılışına təsir etmir. *Natıq*, *Tofiq*, *Rafiq*, *Faiq* və digər xüsusi adlarda vurğunun ilk hecəda olması həm rus dilinin təsiri, həm də şəxs adlarının xitab yerində işlənməsi ilə əlaqəlidir.

Belə fikirləşirik ki, xüsusi adların bütün qruplarında canlı danışq və ədəbi dilin uy-

ğunluğunu toponimlərdə, kosmonimlərdə, zoonimlərdə, antroponimlərdə və digər onomastik vahidlərdə görmək mümkündür. Buna misal olaraq fitonimlərin danışıq dilində və ədəbi dildə paralellərini nümunə gətirmək istərdik: *mavigilə – bluberi – qolubika, yerqozu – araxis, naringi – mandarin, moruq – malina, nar – qranat, portağal – apelsin, şaftalı – persik, cəfəri – petruşka* və s.

Burada həm xalq danışıq dilindən yaranmış, həm də başqa dildən alınmış fitonimlərin adları verilmişdir. Bu dil vahidləri məna baxımından əşyanı dolğun ifadə etdiyinə görə ədəbi dildə ya tək, ya da paralel – sinonimi ilə birlikdə işlənir.

Bu cür prosesləri başqa sahələrdə də müşahidə edə bilərik. Əyani olaraq Bakı şəhərində bir çox küçə, obyekt, qəsəbə, ərazi adlarının danışıq dilində olduğu kimi, ədəbi dilə keçib paralel işlənməsini nümunə göstərmək olar. Məsələn: *NSZ, Montin, Çermet, Baksovet, Tarqoviy, Xutor, Sovetski, Çəmbərəkənd, Vişnovka, UPD* və s.

Onomastik leksikanın, əsasən, şəxs adlarının ən geniş işləndiyi mənbələrdən biri əsərlərdir ki, həmin bədii əsərlərdə onomastik leksika həm adi, həm də müəyyən üslubi vəzifədə işlənir. Afad Qurbanov bədii ədəbiyyatda onomastik leksikadan aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunduğunu göstərir:

1. Real həyat hadisələri konkret bir ərazidə təsvir edilərkən həmin yerin adı olduğu kimi saxlanılır.

2. Toponimlərdən müəyyən əlamətlə, keyfiyyətlə, hadisə ilə xarakterik olan ərazinin adını ifadə etmək üçün istifadə olunur [Qurbanov A. Bakı, 2003].

Nəticə

Tədqiq etdiyimiz məqalədən belə bir nəticəyə gəldik ki, bir çox belə dil hadisələrini kifayət qədər müşahidə etmək mümkündür. Danışıq dilində işləklik qazanan onomastik vahidlərin ədəbi dilə keçidi, bu vahidlərin ümumişləklik qazanması özünəməxsus fonetik və leksik-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Onomastika, demək olar ki, bütünlükdə xüsusi adların məcmusudur. Bu xüsusi adlar isə öz funksiya və vəzifələrinə, həmçinin mənalılarına görə ümumi adlardan kəskin şəkildə fərqlənirlər. Bu adları öyrənib tədqiq etmək üçün məsələyə müxtəlif tərəflərdən yanaşmaq lazımdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyinə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, məqalədə onomastik leksika araşdırılmış, xüsusi adlar tədqiqata cəlb edilmiş və dilçilərin bu sahə üzrə fikirləri ümumiləşdirilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bağirov Q. (1987). Azərbaycan nəsrində danışq dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, 171 s.
2. Çobanov M. (1990). Azərbaycan şəxs adlarının semantikasi və orfoqrafiyası. Tbilisi, s. 5 – 39.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” sözlüyü. (2000). Bakı.
4. Qurbanov A. (2003). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, s. 272 – 292.
5. Müasir Azərbaycan dili. (2000). I cild. Bakı.
6. Rəcəbli Ə. (2001). Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı, s. 58 – 69.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun yaradıcılığında multikultural dəyərlər və tolerantlıq

Pərixanim Soltanqızı (Hüseynova)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

XÜLASƏ

Məqalədə Abbasqulu ağa Bakıxanovun XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realist mövqeyindən, ədəbi əlaqələrindən, Tiflisdə şərq dilləri üzrə mütərcim vəzifəsində çalışdığı illərdən bəhs olunur, bədii yaradıcılığında multikultural dəyərlər və tolerantlıq araşdırılır. “Xəyalın uçuşu” poemasında vaxtilə bir yerdə çalışdığı general feldmarşal İ.F.Paskeviçi, şeirlərində yəhudi peyğəmbər Musanı xatırlaması, gözəli İsa Məsihlə müqayisə etməsi şairin xristian dininə, peyğəmbərinə dərin ehtiram və məhəbbətinin bədii təcəssümü kimi təhlil edilir. “Tatar nəğməsi” əsərində iki fərqli dinə mənsub gəncin bir-birinə olan eşqi ön plana çəkilir, onların simasında həqiqi məhəbbətin qarşısında hər cür maneə elmi-bədii təhlillərlə ifadə olunur. Şairin gürcü xalqına məhəbbəti, onun mədəniyyətinə heyranlığı, əhalisinin qonaqpərvərliyi, şirindilli gürcü qızlarının tərənnümü və s. ədibin bədii yaradıcılığında tolerantlığın ifadəsi kimi təhlilə cəlb edilir. Müəllif mülahizələrini sitatlar üzərində elmi cəhətdən əsaslandırır, elmi polemikaya yer ayırır.

AÇAR SÖZLƏR

poeziya, humanizm, multikultural dəyərlər, tolerantlıq, bəşəriyyət, dini xurafat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 17.01.2024

Qəbul edilib: 20.02.2024

Multicultural values and tolerance in the work of Abbasgulu Agha Bakikhanov

Parikhanim Soltangizi (Huseynova)

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department of Literature Teaching
Technology, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

ABSTRACT

The article talks about Abbasgulu Agha Bakikhanov's enlightened realist position in the 19th century Azerbaijani literature, his literary connections, the years he worked as a translator for Eastern languages in Tbilisi, multicultural values and tolerance are explored in his artistic creation. In the poem "Flight of the dream", General Field Marshal I. F. Paskevich, with whom he once worked, in his poems, he mentions the Jewish prophet Moses and compares the beauty with Jesus Christ, which is analyzed as an artistic embodiment of the poet's deep respect and love for the Christian religion and prophet. In the work "Tatar song", the love of two young people belonging to different religions is brought to the fore, in their faces, all kinds of obstacles in front of true love are expressed through scientific and artistic analysis. The author scientifically bases his opinions on quotations and leaves room for scientific polemics.

KEYWORDS

poetry, humanism,
multicultural values,
tolerance, humanity,
religious superstition

ARTICLE HISTORY

Received: 17.01.2024

Accepted: 20.02.2024

Giriş

Bakı xanları nəslindən olan Abbasqulu ağa Bakıxanov 1794-cü ildə Bakının Əmircan kəndində II Mirzə Məhəmməd xanın ailəsində doğulub. XIX əsrin əvvəlində Mirzə Məhəmməd xan xanlıqlar arasındakı çekişmələrlə bağlı Qubaya köçmüşdür. Odur ki, Abbasqulu ağa uşaqlıq illərini Bakı kəndlərində – Maştağada, Balaxanıda yaşasa da, həyatının çox hissəsi Qubanın Əmsar kəndi ilə bağlıdır. O, Qubanın savadlı ruhanilərindən dərs almış, ərəb, fars dillərinə dərinlən yiyələnmişdir. Bu dilləri mükəmməl öyrənməsi sayəsində Şərq ədəbiyyatını oxumuş, Ə. Firdovsi, Ö. Xəyyam, Ə. Xaqani, S. Şirazi, Hafiz kimi məşhur mütəfəkkirləri mənimsəmiş, bu da sonradan onun elmi-bədii yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

A. A. Bakıxanov 1846-cı ildə Məkkəyə səyahəti zamanı Mədinə ilə Məkkə arasında yerləşən “Vadeyi-Fatimə” adlı yerdə vəba xəstəliyindən 53 yaşında vəfat etmiş və həmin məkanda da dəfn olunmuşdur.

Əsas hissə

Abbasqulu ağa Bakıxanov Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Ensiklopedik biliyə malik olan ədib Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində istedadlı alim, şair, filosof kimi dərin iz qoymuşdur. O, Yaxın Şərqə və Azərbaycan elminə yeniliklər gətirmiş, tənqidi realizmin inkişafında ilk cığır açmışdır. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda yaranan maarifçiliyin ilk, əsas nümayəndələrindən olmuş, ictimai satira və poema janrının əsasını qoymuşdur. “Mütəfəkkir sənətkar özünün “Xəyalın uçuşu” əsəri ilə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müasir mənada poema janrının təməlini qoymuşdur. Ona qədər biz məsnəvi şəklində yazılmış müstəqil bioqrafik poemaya təsadüf etmirik” [2, s. 4].

“Təbriz əhlinə xitab” XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yazılmış ilk ictimai satiradır. Şeirdə ali silk və islam cəhalətpərəstliyi tənqid olunur, Cənubi Azərbaycanın mədəni geriliyi, feodalizm qanunları, dini cəhalət, məzlumları əzən xan və axundlar ifşa olunur. Sənətkar “Kitabi-Əsgəriyyə” əsərində islam şəriətinin sərt qanunları və dini cəhalətin məngənəsi altında sıxılan sadə insan obrazlarını yaratmışdır. Əsgər və onun sevgilisi nə qədər zəif olsalar da, bu avam, qaranlıq mühitdə tez parlayıb tez sönsələr də, gələcəyə doğru bir işıq idilər.

Bakıxanov “Kitabi-Əsgəriyyə”də özündən əvvəlki aşiq-məşuq obrazlarını yaradan sənətkarlardan fərqli olaraq, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına sadə kütlə içərisindən çıxmış aşiq-insan obrazlarını gətirən ədib olmuşdur. “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq aşağı təbəqədən olan insanların həyatını əks etdirmişdir” [3, s. 164].

Onun bədii yaradıcılığında Azərbaycan maarifçiliyinin güclü və zəif tərəflərini görmək mümkündür. Xalqına, vətəninə bütün qəlbi ilə bağlı olan mütəfəkkir istər elmi, istərsə də ədəbi-bədii, fəlsəfi yaradıcılığında bunu göstərmiş və humanist ideyalar təbliğ etmişdir. Əsərlərilə sözünü deməkdən çəkinməmiş, əsarəti təsvir etməklə yanaşı, ona qarşı sərt tənqidi münasibət sərgiləmişdir. Yazıçı həmçinin mənzum hekayələrində, təmsil və digər əsərlərində məzlumların mənafeyini müdafiə etmişdir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov Azərbaycan elminə, ədəbiyyatına, ictimai fikir tarixinə “Qanuni-Qüdsi” (fars dilinin qayda-qanunlarından bəhs edən elmi əsərdir. O dövr məktəblərində fars dilinin tədrisində dərslik kimi istifadə olunurdu), “Əsrarül-mələküt” (kainatın quruluşu və vəziyyəti haqqında), “Təhzibi-əxlaq” (insanın sağlamlığı, qidası, əxlaqı barədə), “Gülüstani-İrəm” (tarix elminə aid), “Mişkatül-ənvar”, “Eynəl-mizan” (məntiq məsələləri şərh olunur), “Kitabi-Əsgəriyyə”, “Təbriz əhlinə xitab” (satirik şeir), mənzum hekayələr (“Hindistan padşahının hekayəsi”, “Kələkbazlar”, “Avamın nöqsan axtarması” və s.), təmsillər (“Yersiz iftixar”, “Qurd və İlbiz”, “Tülkü və Qoyun”, “Eşşək və Bülbül” (tərcümə)), nəsihətlər, fars və ərəb dillərində yazdığı şeirlərdən ibarət “Divan”ı və s. əsərlərini töhfə qoymuşdur.

Ədib “Gülüstani-İrəm” əsəri ilə qədim tarixçilərin ənənələrini davam etdirmiş, tarixi maddi mədəniyyət özümlü üzərində elmi cəhətdən əsaslandırmaqla tarix elmində özünəməxsus bir iz qoymuşdur.

Abbasqulu ağa Bakıxanov gənclik illərində rus dilini öyrənməsinə, bu dillə maraqlanmasına baxmayaraq, Tiflis həyatı ona rus dilini daha dərinlən mənimsəməsinə şərait yaratmışdır. Beləliklə, bir çox dilləri bilməsinin nəticəsi idi ki, 1819-cu ildə Qafqazın baş hakimi general A. P. Yermolov onu Tiflisə dəvət edərək Qafqaz Baş Hərbi İdarəsində şərq dilləri üzrə mütərcim vəzifəsinə təyin edir. O, burada baş məmur və sərkərdələrin yanında çalışır, hərbi səfərlərdə olur, bilik və bacarığına, göstərdiyi qəhrəmanlığa, hərbi texnikaya bələdçiliyinə və mühüm tapşırıqları məsuliyyətlə, rəşadətlə yerinə yetirdiyinə görə bir sıra orden, medallarla mükafatlandırılır, polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlir.

1827-ci ildə I Nikolay Yermolovu vəzifəsindən uzaqlaşdıraraq qraf İ .F. Paskeviçi həmin vəzifəyə təyin edir. Bakıxanovun Rusiyanın dövlət qulluğunda diplomatik fəaliyyəti bu dövrdə daha da inkişaf edir. İvan Feodoroviç Paskeviç Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrində (1826 – 1828, 1829) sülh danışıqlarını Bakıxanovun mütərcimliyi ilə aparırdı. Hətta Cənubi Azərbaycanda Rusiya-İran arasında açılan sülh məclisində (1827) Bakıxanov Rusiya dövlətinin rəsmi nümayəndəsi kimi çıxış etmişdir. 1813-cü ildə Gülüstani sülh müqaviləsindən sonra sərhədlərin çəkilməsinin də yaxın iştirakçısı olmuşdur.

Ədib multikultural, tolerant bir şəxsiyyət olmuşdur. Bu onun həm sosial həyatında, həm ədəbi-bədii yaradıcılığında, həm də ictimai-siyasi əlaqələrində inikas olunur. Dehxaqanda açılan sülh məclisində (sədr İ.F.Paskeviç, katib rus şairi A.Qriboyedov olmuşdur) Qriboyedovla tanış olmuş, sonralar bu tanışlıq əbədi dostluğa çevrilmişdir. Hətta Qriboyedov əsərlərinin ilkin nüsxəsini ona oxuyar, fikrini öyrənərdi.

A. Bakıxanov rus rəsmi qulluğunda çalışdığı zaman ədəbi-bədii yaradıcılıq meyilləri onu tərk etmirdi. Getdikcə bu sahəyə olan marağı daha da güclənirdi. Odur ki, müharibələr sona yetəndən sonra sakit bir dövəmdə elmi, ədəbi-bədii yaradıcılığa başlayır. Bir müddət Rusiya imperiyasının bir sıra ölkə və şəhərlərində səyahətdə olur. Varşavada olarkən artıq istifadə olən İ. F. Paskeviçin köməkliyi ilə əmək haqqı saxlanılmaqla, ehtiyac yarandıqda dövlət qulluğuna geri qayıtmaq şərtilə daimi məzuniyyətə çıxması haqqında I Nikolay əmr imzalayır. O, Varşavada Paskeviçin yanında olduğu müddətdə dərin nüfuz qazanır, onun köməyi ilə Rusiyanın, Avropanın məşhur şəhərlərində, kübar məclislərində qonaq olur.

Şair Varşavada olarkən polyak və rus xalqının sənətkarları, tanınmış şəxsləri, ziyalıları ilə görüşmüş, onlarla həmsöhbət olmuş, teatrlara getmiş, sadə, tanınmış insanlarla dostluq münasibəti qurmuşdur. A. Bakıxanov A. S. Puşkinin bacısı O.S.Pavlişşeva ilə tanış olur, onun məktubunu Peterburqa qayıdanda ailəsinə gətirir. Beləliklə, Puşkin və onun ailə üzvləri vasitəsilə kübar rus ailələrilə də tanış olmaq imkanına nail olur. “A. Bakıxanov polyak qadınlarının kişilərlə açıq bir məclisdə iştirak etmələrini, ümumiyyətlə, onların sərbəst yaşamalarını bəyənir. Orada gördüyü yüksək mədəniyyət və təqərrı nümunələri onu ruhlandırır” [3, s. 169].

A. Bakıxanov “Xəyalın uçuşu” poemasında lirik hiss və duyğularını, vətənə olan həsrətini, məhəbbətini ifadə etməklə yanaşı, general feldmarşal Paskeviçi xatırlayır, onun şahın yaxın naibi, nüfuzlu bir şəxsiyyət olmasından danışır və ona olan münasibətini, hörmətini aşağıda verilən misralarla bu şəkildə ifadə edir:

Çox adamla tanış oldum, mütəbər,
Həvəs əhli, hər bir işdən baxəbər –
Şəxslərlə məclislərdə oturdum,
Hər mədəni cəmiyyətə baş vurdum.

Bu diyarın Saları çox tədbirli,
Şahın yaxın naibi bir əmirdi.
Paskeviç! Bu adda böyük şöhrət var,
Öz adıyla məşhur olmuş bu salar [2, s. 190].

Burada şair Paskeviç İvan Fyodroviçin 1830–1831-ci illərdə çar canişini olduğu za-

man Polşada baş vermiş üsyanı yatırdığına işarə etmişdir.

Tiflisdə olduğu zaman polyak şairi, yaxın dostu Lado Zablotski ilə “Gülüstani-İrəm” əsərini tərcümə etmiş, “Tatar nəğməsi” şeirinin orijinalını ona vermişdir. Şeir polyak şairinin xoşuna gəldiyi üçün onu nəsrə çevirərək polyak dilinə tərcümə etmişdir. L. Zablotski həmin tərcüməni rus şairi Polonski Yakov Petroviçə verir. Polonski də onu polyak dilindən nəzmə çəkərək rus dilinə tərcümə etmiş, çar hökumətinin Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Zakavkazskiy vestnik” qəzetində “Tatarskaya pesnya” adı ilə dərc etdirmişdir. Şeirin orijinalı isə o vaxt Lado Zablotskiyə verildiyinə görə onun haqqında indiyədək elmi ədəbiyyatda mülahizələr yürüdülməmişdir.

“Tatar nəğməsi” A. Bakıxanovun məhəbbət mövzusunda yazdığı lirik şeirlərindəndir. Burada iki aşiq gəncin – gürcü qızı ilə müsəlman oğlanın bir-birinə olan hiss və duyğuları, sədaqəti tərənnüm olunur. Gürcü qızı müharibədə olan sevgilisinin yolunu həsrətlə gözləyir. Bayramdır, hamı bayram libasında şənlik etdiyi halda, yalnız aşiq – gürcü qızı pərişandır:

Nəyimə lazımdır başqa bir oğlan,
Ondadır tək mənim fikrim, nəzərim.
Qaranlıq gecədə basıb bağrıma,
Nazlardım, gülüncə nazla səhərim [1, s. 426].

Aşağıda verilən dörd misrada şair gürcü qızlarına olan hiss və duyğularını ifadə etməklə yanaşı, ilk iki misrada millətlər arasına “duman”, dini ayrı-seçkilik salıb nifaq toxumu səpən din təəssübkeşlərinin canfəşanlığına, feodal dini qayda-qanunlarına, müsəlman-xristian qarşıdurmalarına işarə etmişdir. Lakin buna baxmayaraq gürcü qızlarının gözəlliyi, naz-qəmzəsi, dini fərqiindən asılı olmayaraq gənc oğlanların qəlbini fəth etdiyini və bu qarşılıqlı eşqin qarşısında heç bir gücün dayana bilməyəcəyini ifadə etmişdir:

İravan dağları ayırmış bizi,
O qarlı dağları bürümüş duman.
O gözəl, işvəli gürcü qızları,
Ürəyi ovlayar bircə baxışdan [1, s. 426].

Sevgilisinin məmləkətində qanlı müharibənin gətirdiyi xəbərini alan gürcü qızı onun sağ qalması üçün Allaha dua edir:

Bütün el geymişdir, bayram paltarı,
Tək qana batmışdır mənim ciyərim.

Divarlar dibində narlar sulanmış,
Əlçatmaz narlardan birini dərim.
Buraya belə bir xəbər gəldi ki,
Orada qanlı bir müharibə var.
Deyirlər pusquya girmiş səngərdə,
Çox böyük hünərlə bizim oğullar.
Gözlərim yollarda qalmış amandır,
Öldürər məni bu ağır intizar.
Yavaşdan Allaha dua edirəm,
Yarımı sən saxla, ey pərvərdigar! [1, s. 426]

Göründüyü kimi, “Tatar” nəğməsinin hər sonunda gürcü qızının ifasında “Atma daş, yarımдан mən aralıyam, Onsuz da ürəkdən mən yaralıyam” sözlərinin nəqarət şəklində verilməsi yuxarıda söylədiyimiz kimi “duman”a işarə edilmişdir.

Aşıq də nigarı kimi eyni narahatlıq, həyəcan, hicran, həsrət hissləri yaşayır. O da məşuqəsini gələn hər bir bələdan qoruması, pərişan olmaması üçün Allaha üz tutur, dualar edir:

Mənim də Züleyxam məlahətlidir,
Yanağı qırmızı almaya bənzər.
O mənə qol açıb, gəl deyir aman,
Açılmış döşünə dəyməsin nəzər.
Sinəsi üstündə göyə əl açıb,
Edəydim allaha dua hər səhər?!
İlahi, sən saxla onu bələdan,
Amandır, qoyma yar olsun mükəddər [1, s. 427].

Şeir adından da göründüyü kimi, nəğmə şəklində yazılmış və II hissədən ibarətdir. I hissə gürcü qızının, II hissə isə müsəlman oğlanın sözləri ilə verilmişdir. Gürcü qızının nəğməsi oğlanın nəğməsinə nisbətən daha genişdir, hər bəndin sonunda iki misra nəqarət şəklində verilmişdir. Bunu nəzərə alsaq, hər bənd on misradır:

Atma daş, yarımдан mən aralıyam,
Onsuz da ürəkdən mən yaralıyam [1, s. 427].

Müsəlman oğlanın nəğməsi isə nəqarətsiz iki bənddən, onların da hər biri səkkiz misradan ibarətdir.

Bakıxanovun xristianlara olan rəğbəti dostu Məhəmməd Qasım Səlyaniyə yazdığı

“Gürcülər arasında” mənzum məktubunda və “Tiflis” müxəmməsində ifadə olunur. O, dünyaya səs salan Tiflisin gözəlliyindən, inkişafından bəhs edir, gürcü qızlarının gözəlliyini tərənnüm edir. Şəhərin qonaqpərvərliyini, gözəlliyini, onun bir tamaşa olmasını, bu yerləri ziyarət edənlərin zövqünü oxşadığını, amma yenə də buraya tamaşa etməyə doymadıqlarını söyləyir:

Hər kim gələ Tiflisə tamaşa tələbindən,
Zülfı-ruxi-məhvəşələri görmək səbəbindən.
Görməz əsəri rahəti-can ruzi şəbindən,
Xoşləhcə pərizadələrin ləli-ləbindən,
Bu kişvəri-pürşur bədəxşanə dönübdür [1, s. 381].

Gülüstanlar içərisində olan cazibəli, şux qamətli, qızlar bulağından su içən, şirin ləhcəli gürcü gözəllərini tərənnüm etməklə yanaşı, gürcü qızlarının onda yaratdığı şux əhvali-ruhiyyədən söz açır, keçirdiyi hiss və duyğularını ifadə etməklə yanaşı, bu gözəlliyə olan münasibətini də gizlətmir:

Hərçənd, bu gülzardə çox dilbəri gördüm,
Can qəsdim edən şuxi-sitəmküstəri gördüm,
Arizləri mehtaba bərabərləri gördüm,
Əvvəl yetişən gündə ki, İsgəndəri gördüm,
Aya, bu mələkdir, dedim, insanə dönübdür [1, s. 381].

Dostuna müraciətlə yazdığı “Gürcülər arasında” mənzum məktubunda yad diyarda gürcülər arasında öncə qərib olduğunu, vətən həsrəti çəkdiyini, dost-taşılarından ayrı düşdüyünü və bundan çox təsirləndiyini dilə gətirib:

Sən orda səfa eylə
Dilculər arasında.
Mən qalmışam avarə,
Gürcülər arasında.

Dərdü qəmi-hicrandan,
Qürbətdə pərişanam.
Döndü ciyərim qana,
Qayğular arasında [2, s. 427].

Daha sonralar artıq Tiflisin və insanların ona doğmalaşdığını, onunla xoş münasibətlərini, iqliminə alışdığını, ayrılıqdan, yad şəhərdə olmasından çəkdiyi xiffətin mənasız olduğunu anladığını bildirir. Digər tərəfdən isə Tiflisdə gördüyü gürcü qızları-

nın gələn qonaqları xoş, dost münasibətlə qarşıladığını, əbəs yerə sıxıldığını, bu şəhərin onda xoş ovqat yaratdığını dilə gətirir:

Yüz işveyi-mehr ilə,
Aşıqlərə meyl etmək,
Bu şəhirdə adətdir,
Məhrulər arasında.

Bunları görüb Qüdsi,
Hər kimsə ki, aqildir.
Qılmaz özünü rüsva,
Bədgulər arasında [2, s. 427].

Son misralarda ədib bu dost münasibəti görən ağıllı hər kəsin Tiflisdə yad olmasını sanması ilə özünü rüsvay etmiş olar – deməklə, gürcülərə olan sevgisini ifadə etmiş, eyni zamanda gürcü xalqının tolerant olduğunu bildirmişdir. Bu dostluğun simasında xalqlar arasında olan tolerant münasibətləri heç bir qüvvənin sarsıda bilməyəcəyini özünəməxsus şəkildə sənətkarlıqla ifadə etmişdir. Hətta “Zünnar salıb boynuna, Sənənə dönübdür” deyərək, özünü gürcü qızına olan eşqi yolunda dinindən döən Şeyx Sənana bənzətmişdir [1, s. 382].

A. Bakıxanovun “Bismillah” müxəmməsini adı ilə əlaqələndirib dini mövzuda yazıldığını ehtimal edənlər şeirin məzmunu ilə tanış olduqdan sonra onun heç də dinlə əlaqəsi olmadığını görürlər. “Bismillah”, “maşallah”, “inşallah” islam aləmində işlənən məhfumlardır. Hz. Məhəmməd peyğəmbər sözünün əvvəlində hər zaman bu məhfumları söyləmişdir. Bu istənilən işə başlamazdan öncə onun xeyirli olması üçün deyilən kəlamlardır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti “Bismillah” sözünün dini söz olmadığını, “buyur”, “iqdam et”, “qədəm qoy” mənalarında işləndiyi fikrini irəli sürürlər [1, s. 15].

Ümumiyyətlə, “Bismillah” dini mövzudan uzaq, aşiqanə bir mövzuda yazılmış əsərdir. Doğma ana dilində qələmə alınmış, “Füyuzat” məcmuəsində nəşr edilmiş şeir oxucu kütləsinin və ədəbi mühitin diqqətini cəlb etmişdir. Hətta ona ayrı-ayrı sənətkarlar tərəfindən bənzətmələr, nəzirələr də yazılmışdır.

Şeirin misraları bədii təzadlar üzərində qurulmuşdur. Burada aşiqin iztirabları və onun eşqinə biganə olan gözəlin parlaq siması tərənnüm olunur:

Demişdin ey büti-tərsanigəh, bərhəməzəni-aləm,
Ki, etməm aşiqimdən mən yaman gün, iltifatım kəm.
Alıbdır səbrimi dərdü-bəla can qəsdin eylər həm,

Əgər iqrari sabitsən vəfa həngamidir bu dəm,
Tərəhhüm qıl, qədəm bas didəyi-xunbarə, bismillah [2, s. 391].

Aşıq çəkdiyi qəmlərdən səbrinin tükəndiyini, canına qəsd edəcəyi məqamda sevgilisindən hələ də əhdinə sadıqdırsa, qanlı göz yaşlarına rəhm etməyini təmənnə edir.

Verib dünyavü din nəqdin, mətai vəslə sevda qıl,
Əgər yox isə dəstrəs, sevdayə barı get, tamaşa qıl,

– misraları aşiqin sevdiyi qızın başqa bir dini məzhəbdən olduğunu göstərir. Aşıq söyləyir ki, bütün dinləri unudan bu cana sevdanı göstər, vəslinə yetim, əgər ona da imkanın yoxdursa, uzaqdan özünü göstər, tamaşa edim. “Gəlibdir Yusifi-gülpirəhən bazarə, bismillah!” – deməklə, özünü tacirlərin bazarda satdığı Yusifə bənzətməklə başqa bir diyardan olduğuna işarə edir.

Təmənnasında gün-gündən məni – dilxuni şeyda qıl,
Gərəkməz namü namusum, qəmi-eşqilə rüsva qıl [2, s. 391].

– misraları Füzulinin aşiq obrazı Məcnunu xatırladır.

A. Bakıxanov yaradıcılığında şairin xristian, yəhudi dininə böyük rəğbəti ifadə olunur; Musa peyğəmbərin, Həzrəti İsanın adını çəkməklə onlara olan sevgisini ifadə edir:

Firon belə küfrə düşüb, Allah dedi özünə,
Lakin cavab tapmadı, o, Musanın haqq sözünə [2, s. 145].

Firon Musa Kəlimullahın dövründə hökmranlıq etmişdir. Dini əfsanələrdə deyilir ki, o, çox məğrur olmuşdur; özünü Allah elan etmiş, Musa peyğəmbər isə öz möcüzələri ilə onu ifşa etmişdir. Musa peyğəmbərin möcüzələri bədii ədəbiyyatda üç formada inikas olunur. Əlini qoltuğuna salıb çıxartmaqla əli işıq saçarmış, əsasını yerə atdıqda onun düşdüyü yerdə ilan olurmuş, Tur dağında Allahla danışarkən dağı nur bürüyərmiş. Əfsanəyə görə, Allah ona işıq şəklində görünərmiş.

Arxalanma belə bir yolda, gözə, qəlbə kəlim,
Bu cürə əl və əsa ilə xətər var yenə də.

Ədib burada “kəlim” deməklə, Musa peyğəmbərə işarə etmişdir. Eşq yolunda sənəmin gözü, qəlbi Musanın əsası kimi sehlidir, hətta Musanın möcüzələrindən də güclüdür:

Möcüzəylər əli əsası, necə –
Möcüzə etdi Musiyi-İmran.

Bu misralarada da yəhudi peyğəmbəri Musaya işarə etməklə onu və onun möcüzələrini xatırladır.

İsa nəfəsitək bəxş eyləyir can,
Səhərin badəsi, nazənin canan [2, s. 290]

– deməklə sevgilisini İsa Məsihlə müqayisə edərək onun da İsa nəfəsi tək aşiqinə həyat bəxş etdiyini söyləyir.

Ey, mənə “hər müşkül iş sən ilə asandır” – deyən,
Eşq müşkül dərdidir, dərmanə Loğman istəyər [2, s. 326].

Şair bu misralarda simvollaşan yunan həkimi Hippokratı xatırladır.

Rəhnüma oldu, dəlilsiz çıxdı azərdən Xəlil,
Çünki eşqin varlığı hər sirri pünhan istəyər [2, s. 326].

Burada şair İbrahim Xəlilullah peyğəmbəri xatırladır. O, odda yanmamaqla məşhur idi. Bir rəvayətə görə, Həmrud onu yandırmaq üçün oda atmış, od onu yandırmamış, od gülüstana dönmüşdür:

Sən qiyas et yar üzün Həmrud oduyla gör necə,
Atəşi onlar bizə misli-gülüstana eylədi [2, s. 326].

Dini rəvayətə görə, Həmrud (Babil bütperəsti) İbrahim peyğəmbərin dinə dəvətini rədd etdiyi üçün İbrahim peyğəmbər tərəfindən oda atılmışdır. Allahın əmrilə ağcaqanadlar hücum edərək onu məhv etmişdir. Şair yarın üzünün parlaqlığını oddan düşən atəşə bənzətməklə həmin əfsanəni xatırlatmışdır.

Xeyir işlər təlqin edən o Məhəmməd peyğəmbər,
Demişdir ki, haqqın üzü xoş kəlamda görünər.

Həmişə xeyir işləri təbliğ edən Məhəmməd peyğəmbər haqqın özünün xoş kəlamda olduğunu söyləmişdir. Şair misralarda Həzrəti İbrahim peyğəmbərə, Məhəmməd peyğəmbərə sevgisini, məhəbbətini təcəssüm etmişdir.

Elə bildim söz mülkünün mənəm qadir sultanı,
Söz düzməkdə təkcə mənəm öz əsrimin Söhbani.

Bu misralarda şair özünü söz mülkünün sultanı, zərif, incə sözlər düzməkdə ərəb alimi Söhbaniyə bənzədir, özünü dövrünün “Söhbani”si adlandırır.

Söhbani Vail Abbasilər xəlifələrindən Harun ər-Rəşidin vaxtında yaşamış, ədəbi nəsr janrında məşhur olan qüdrətli ərəb alimi idi. Klassik şərq ədəbiyyatında şairlər öz-

lərini ərəb şairi Həssan ibn Sabitə necə bənzədirdilərsə, nəsrə də Söhbani Vailə oxşadırdılar (görməli şair Ə. Xaqaninin əmisi Ömər ibn Kafiəddin gözəl sözlər düzdüyünə görə ona Həssani Əcəmi təxəllüsünü vermişdir).

“Bakıxanov da böyük bir məharətlə sözləri mum kimi şəkildən-şəklə salıb, ağıllı və mənalı ifadələrlə bədii ifadə vasitələri, orijinal istiarələr, mübaligələr, kinayələr yaradır” [2, s. 16].

Nəticə

Məmmədəğa Sultanovun qeyd etdiyi kimi, “Qüdsinin bədii yaradıcılığından aydın olur ki, o, klassik şairlərin ədəbi ənənələrini davam və inkişaf etdirməklə bərabər, yeni demokratik ədəbiyyatın banilərindən biridir. Biz A. Bakıxanovu ciddi öyrənmədən Mirzə Fətəli Axundovu, Həsən bəy Zərdabini, Seyid Əzim Şirvanini və XX əsrin bir sıra görkəmli ədib və şairlərini aydın dərk edə bilmərik. A. Bakıxanov xalqlar arasında qarşılıqlı mədəni əlaqələrin getdikcə genişlənməsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Təsədüfi deyildir ki, bu meyil Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət və başqa klassiklərin əsərlərində daha da güclənmişdir” [1, s. 16].

Görkəmli sənətkar A. A. Bakıxanov Ə. Xaqani, N. Gəncəvi, M. Füzuli ədəbi məktəbinin ən qüdrətli və layiqli davamçılarından biri olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bakıxanov A. A. Qüdsi. (1984). Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı. 476 s.
2. Bakıxanov A. A. Qüdsi. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Avrasiya press” nəşriyyatı. 488 s.
3. Qasımzadə F. (2017). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil. 552 s.
4. “Füyuzat” məcmuəsi. (1907). № 28.
5. Quliyeva S. (2021). Azərbaycan ədəbiyyatında multikulturalizmin bədii inikası. Monoqrafiya. Bakı, “Elm” nəşriyyatı. 228 s.
6. Soltanqızı (Hüseynova) P. (2023). Azərbaycan ədəbiyyatı multikultural dəyərlər və tolerantlıq (Qədim və orta əsrlər). Monoqrafiya. Bakı, Müəllim. 100 s.

Aşıq şeirinin dilində hikmətli fikirlər

Fəxriyyə Cəfərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ceferova.fexriyye@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6190-7210>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının dili ilə bağlı məsələlərdən bəhs olunaraq aşıq şeirinin lingvistik xüsusiyyətləri ön plana çəkilir, bu şeir dilindəki hikmətli söz və ifadələr təhlil obyektinə çevrilir. Tədqiqat işində həmçinin müxtəlif aşıqların yaradıcılığına müraciət edilir, onların aforizm səviyyəli əsərləri araşdırılaraq hikmətli fikirlər atalar sözləri ilə müqayisə edilir. Məqalədə hikmətli fikirlərin əhəmiyyətli cəhətləri işıqlandırılmaqla yanaşı, onların müsbət əxlaqi xüsusiyyətlərin inkişafındakı rolundan danışılır. Hətta belə bir fikir də irəli sürülür ki, hikmətli sözlərdə ifadə olunan ideyalar cəmiyyətin idarə olunmasına müsbət təsir göstərir. Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər dil-üslub faktları ilə əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

söz, dil, fikir,
hikmətli fikir,
atalar sözləri

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 24.01.2024

Qəbul edilib: 29.02.2024

Wise thoughts in the language of ashug poetry

Fakhriya Jafarova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Nakhchivan Institute of Teachers.
Azerbaijan. E-mail: ceferova.fexriyye@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6190-7210>

ABSTRACT

The article deals with issues related to the language of Azerbaijani ashug literature. From this point of view, the linguistic features of ashug poetry are brought to the fore. Basically, the wise words and phrases in the language of ashug poetry become the object of analysis. The article refers to the creativity of various lovers and examines their aphorism-level works. Wise thoughts in the language of ashug are compared to proverbs. The study highlights the important aspects of wisdom and their role in the development of positive moral traits. It is even suggested that the ideas expressed in wise words affect the management of society. The scientific-theoretical ideas put forward in the article are justified by linguistic and stylistic facts.

KEYWORDS

word, language, idea,
wise thought, proverbs

ARTICLE HISTORY

Received: 24.01.2024

Accepted: 29.02.2024

Giriş

Ədəbi örnəklər, xüsusilə də aşiq yaradıcılığı xalqımızın təfəkkür və nitq mədəniyyətini, adət-ənənələrini, əxlaqi xüsusiyyətlərini özündə yaşadan dəyərli qaynaqlardandır. Yüzlər boyunca saz-söz adamları xalqımızın mənəviyyatından irəli gələn dəyərləri, onların məqsəd və arzularını dilə gətirmiş, bu prosesdə nəsihətamiz, müdrik fikirlərini söyləmişlər. Hikmətli ifadələr qədim zamanlardan bəri formalaşmış inkişaf edərək xüsusi ədəbi janra çevrilmiş və “aforizm” adı ilə tanınmışdır. Bitkin, dərin anlamlı fikirlər, nəsihət məzmunlu ifadələr mənasında işlənən bu sözlər o qədər geniş yayılmışdır ki, onları yalnız məşhur adamların deyimi kimi qəbul etmək düzgün olmaz. Belə ki, aforizm dedikdə, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, nəsihətlər başa düşülür. Bunlar həm ümumxalq təfəkkürün, həm də ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin düşüncə örnəyi kimi üzə çıxır. Bu baxımdan, aşiq şeirinin dilindəki hikmətli fikirlərin öyrənilməsi xüsusilə faydalıdır.

Əsas hissə

Azərbaycan aşiq yaradıcılığı hikmətli fikirlərlə zəngindir. Bu mənada, klassik aşıqların dili xüsusilə seçilir. Məsələn, Aşiq Ələsgərin qoşmalarında nəsihətamiz fikirlərlə zəngin olan çox sayda nümunələr mövcuddur. Aşığın “Gərəkdi” rədifli qoşması bu baxımdan səciyyəvidir:

Aşiq olub, diyar-diyar gəzənin
Əvvəl, başda pürkamalı gərəkdi.
Oturub durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi [3, s. 15].

Aşiq dilindəki hikmətlərin öyrənilməsi dilimizin tarix boyunca əldə etdiyi keyfiyyətlərin üzə çıxmasına səbəb olur. Bu, bir tərəfdən də xalqımıza məxsus söz xəzinəsinin nə qədər qiymətli olduğunun bariz nümunəsidir:

Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra,
Şeytanı öldürə, nəfsin yandıra,
El içində pak otura, pak dura,
Dalısınca xoş sədalı gərəkdi [3, s. 15].

Hikmətli fikirlər hər bir xalqın özünə, milli-mənəvi dəyərlərinə aid olduğundan sonrakı nəsillər tərəfindən atalar sözləri səviyyəsində qəbul edilən örnəklər hesab edilir. Bundan başqa, onlar milli dilimizin əsas cəhətlərini özündə daşıyan dəyərli nümunələrdir.

Danışdığı sözün qiymətin bilə,
Kəlməsindən ləlü-gövhər süzülə,
Məcəzi danışa, məcəzi gülə,
Tamam sözü müəmmalı gərəkdi [3, s. 15].

Hikmətli fikirlərdə ekspressivlik güclü olduğundan onların təsir dərəcəsi də dərin olur. Belə fikirlər onları eşidənləri düşündürür, nəticə çıxarmağa vadar edir, tərbiyələndirir:

Arif ola, eyham ilə söz qana,
Naməhrəmdən şərm eləyə, utana,
Saat kimi meyli haqqa dolana,
Doğru qəlbi, doğru yolu gərəkdi [3, s. 15].

Hikmətli fikirlərin araşdırılması göstərir ki, dünya xalqlarının, demək olar ki, hamısında az və ya çox dərəcədə belə örnəklər mövcuddur. Lakin türk xalqları, o cümlədən xalqımız həmin sahədə daha öndədir. Belə dil faktlarında elə fikirlər ifadə olunur ki, hətta bəzən onlar cəmiyyətin idarə olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olur. Aşıqlar el məclislərini apardığından onların aforistik deyimləri insani xüsusiyyətlərin tənzimlənməsinə müsbət mənada təsir etmişdir:

Ələsgər haqq sözün isbatın verə,
Əməlin mələklər yaza dəftərə,
Hər yanı istəsə, baxanda görə,
Təriqətdə bu sevdalı gərəkdi [3, s. 15].

Hikmət və nəsihət dolu fikirlər, bitkin və qaydalı cümlələr obrazlı deyim şəraitində formalaşaraq getdikcə hökmə çevrilir. Belə faktlar atalar sözlərinə oxşasa da, onlardan seçilir. Belə ki, atalar sözlərinin müəllifi bəlli olmasa da, hikmətli fikir və nəsihətlərin müəllifləri vardır. Bundan başqa, atalar sözləri hikmətli ifadə və nəsihətlərdən fərqli olaraq artıq dildə möhkəmlənmiş, kodlaşmış örnəklərdir. Atalar sözləri yalnız folklora məxsusdur, lakin aforizmlər yazılı ədəbi örnəklərdə də əks olunur. Nizami Gəncəvinin, Səməd Vurğunun aforizmləri indi də dillər əzbəridir. Bu sahədə Azərbaycan aşıqları xüsusilə seçilirlər. Nəsihət xarakterli aşıq sözlərini dinlədikcə görürük ki, onlar xalqımızın əxlaqi dəyərlərini təbliğ edir:

Aldanma dövlətə, uyma dünyaya,
Kəsb eylə özünə halaldan maya.
Zinakar, haramxor yetişməz baya,
Dosta xain baxan kor olacaqdı [3, s. 19].

Zikr eylə dilində mərdlərin pirin,
Qorxma dar günündə yar olacaqdı [3, s. 19].

Azərbaycan dili inkişaf etdikcə onun leksik-qrammatik tərkibi də maraqlı söz və ifadələrlə zənginləşir. Sözsüz ki, bu inkişaf dilin bütün qatlarına təsir edir. Bu mənada, dildəki hikmətli fikirlər də tədricən artır.

Aşıqların dilindəki aforizmlərin leksik tərkibinə nəzər saldıqda, burada həm arxaik leksikanın, həm də dialekt vahidlərin işlənmə tezliyi ilə qarşılaşırıq. Lakin bu fakt aşırıq yaradıcılığının oxunaqlıq xüsusiyyətinə təsir etmir, onun rəvanlığını azalda bilmir:

Əzəl bir adamla dostluq eyləsən.
Onu çəksən imtahana, yaxşıdır.
Baxdın gördün ilqarına kəc oldu,
Ona tapsan bir bahana, yaxşıdır [4, s. 135].

Burada “əzəl” və “kəc olmaq” digər leksik vahidlərlə müqayisədə fəallığı azalan sözlərdir. Klassik bədii dilimizin leksikasında alınma mənşəli “əzəl” sözü aktiv mövqelidir və o, “əvvəldən”, “başlanğıcdan bəri” mənalarında işlənmişdir. Lakin bu söz “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə öz əksini tapmamışdır. Sözügedən mənbədə “həmişəlik”, “daimi”, “əbədi” anlamlarını verən “əzəli” və “əzəlilik”, “əbədilik” və “daimilik” mənalarında işlənən “əzəliyyə” sözü olsa da, o, aşırıq dilindəki “əzəl” sözünün ifadə etdiyi anlamla uzlaşmır. Belə ki, yuxarıdakı nümunədən də göründüyü kimi, həmin leksik vahid “əvvəl” sözünün sinonimi kimi işlənmişdir.

Bədii dilimizdə “kəc olmaq” feili də diqqət çəkir. Birinci tərəfi (kəc) fars mənşəli olan sözün lüğətlərdə dörd mənası verilmişdir: 1) əyri, əyilmiş, 2) tərs, nəhs, 3) səhv, xata, 4) alçaq keyfiyyətli [7, s. 287]. Yuxarıdakı nümunə aşırıq dilində həmin sözün lüğətdəki ikinci mənasına uyğun gəlib “ilqarına kəc olmaq”, “ilqarından dönmək” frazeimi ilə eyni məna daşıyır.

Aşırıq dilindəki aforizmlərin leksik-qrammatik tərkibində maraqlı ifadələrlə qarşılaşırıq. Məsələn, aşağıdakı nümunədə “bütün ilqar” sintaktik vahidi anlam baxımından qiymətli birləşmələrdəndir:

Hüseynin sözləri aşikar olar,
Qanana nəsihət yadigar olar.
Çox gülüb danışan biilqar olar,
Bütün ilqar hər insana yaxşıdır [4, s. 135].

“Bütün” sözünün epitet kimi mücərrəd isimlərlə işlənməsi faktına orta əsrlərdə də

rast gəlirik. Bu baxımdan, Seyid İmadəddin Nəsiminin aşağıdakı beyti diqqət çəkir:

Əzəldə qılmışam eşqinlə peyman,
Bütün peyman, sınıq peyman gərəkməz [8, s. 70].

Söz vermə, əhd, vəd, vəfa anlamlarında işlənən “ilqar” və “peyman” sözləri mənaca bir-birinə yaxındır. Dilimizdə “ilqarından dönən namərddir” deyimi də istifadə olunur. “İlqar” sözü və onun iştirakı ilə yaranan birləşmələr aşıq şeirinin dilində fəallığı ilə diqqət çəkir. Bu mənada Aşıq Abbas Tufarqanlının dilindəki qarğış məzmunlu bənddə “ilqarından dönmək” ifadəsi diqqət cəlb edir:

Abbas ağlar zarı-zarı,
Getməz könlünün qubarı,
İlqarından dönən yarı
Tanrı tezbazar eyləsin².

Aşıq Ələsgərin dilində “ilqar” sözü “keçirmək” feili ilə maraqlı bir frazem formalaşdırmışdır:

Biz ki ilqar keçirmişik aradan,
“Amin” desən, tez düzəldər yaradan.
Könlüm yasdən çıxdı, qəlbim qaradan,
Gülə-gülə bu həvəsdə xoş gəldin [2, s. 206].

Lüğət tərkibi hansı leksik vahidlərdən ibarət olmasına baxmayaraq, hikmətli fikirlər öz nəsihətamiz yönünü və məqsədini qoruyur:

Hər kimsə ki olsa nütfədən halal,
Şirin ləhcə, xoş sədaqət, düz xəyal,
Anlaxlı, həm mərifətli, pür kamal,
Kimdə olsa bu nişana, yaxşıdır [4, s. 135].

Araşdırma göstərir ki, bütövlükdə aşıq şeirinin dilində olan leksik-qrammatik vahidlər hikmətli fikirlərdə də işlənir. Lakin atalar sözləri və aforizmlərin tarixi uzaq keçmişə dayandığından bu qədimlik hikmətli fikirlərin dilində daha tez hiss olunur.

Aşıq şeirinin dilində verilən bir misra ilə atalar sözləri səviyyəsində olan fikirlərlə də qarşılaşmaq mümkündür:

Gözəl, hərcəyiye gözəl deməzlər [3, s. 80].

² [https://az.wikisource.org/wiki/Eyl%C9%99sin_\(A%C5%9F%C4%B1q_Abbas_Tufarqan%C4%B1\)](https://az.wikisource.org/wiki/Eyl%C9%99sin_(A%C5%9F%C4%B1q_Abbas_Tufarqan%C4%B1))

Aşıq şeirinin dili üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, hikmətli fikirlər daha çox ustadnamə janrında özünü göstərir. Belə ki, bu fikirlərə ayrı-ayrı aşıq şeirlərində hərdən rast gəlsək də, ustadnamələr bütövlükdə aforizmlərə meydan verən janrdır. Bu baxımdan Aşıq Hüseyn Şəmkirolinin aşağıdakı ustadnaməsi səciyyəvidir:

Qafil könül, bir məclisə varanda,
Ver qadağa acı dilə, danışma.
Hərcayı söyləmə, hərcayı demə,
Laf eyləyib gülə-gülə danışma.

Aşıq gərək hər məclisdə sayılsın,
Sözünü eşidən qansın, ayılsın.
Kəlmə çıxar, şirin cana yayılsın,
Aşırıb sözünü zilə danışma.

Bu misralardakı fikirlər “Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır” atalar sözləri ilə eyni mənə daşıyır.

Sözün manı tutma azğın, axmağın,
Xoşlanılmaz aralıqdan çıxmağın,
Layiq deyil başa qaxınc qaxmağın,
Öz eybini bilə-bilə danışma.

Yazıq Hüseyn, əhdin yetər yerinə,
Könül bağla aşıqların pirinə.
Çək sözünü həqiqətə, dərinə,
Hər qədərbilməzə belə danışma³.

Yuxarıda verilən ustadnamə isə “Öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə tük axtarır”, “Doğru söz qılıncdan itidir” atalar sözlərini xatırladır.

³ [https://az.wikisource.org/wiki/Dan%C4%B1%C5%9Fma_\(A%C5%9F%C4%B1q_H%C3%BCseyin_%C5%9E%C9%99mkirli\)](https://az.wikisource.org/wiki/Dan%C4%B1%C5%9Fma_(A%C5%9F%C4%B1q_H%C3%BCseyin_%C5%9E%C9%99mkirli))

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, hikmət dolu, nəsihət məzmunlu aşıq dili linqvistik tədqiqatlar üçün zəngin material verə bilir. Bu maraqlı qaynaq xalqımızın əxlaqi xüsusiyyətlərini qorumaqla yanaşı, onu zənginləşdirir, həmçinin cəmiyyətdəki tərbiyəvi xüsusiyyətlərin çoxalmasına təsir göstərir. Bu baxımdan, aforizmə aid xüsusiyyətləri özündə daşıyan fikirlər böyük əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. [https://az.wikisource.org/wiki/Eyl%C9%99sin_\(A%C5%9F%C4%B1q_Abbas_Tufarqanl%C4%B1\)](https://az.wikisource.org/wiki/Eyl%C9%99sin_(A%C5%9F%C4%B1q_Abbas_Tufarqanl%C4%B1))
2. Aşıq Ələsgər. (2004). Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 400 s.
3. Aşıq Ələsgər. (2005). Aşıq şeirindən seçmələr. Bakı, Şərq-Qərb, s. 4 – 19.
4. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. (2005). Aşıq şeirindən seçmələr. Bakı, Şərq-Qərb, s. 133 – 141.
5. [https://az.wikisource.org/wiki/Dan%C4%B1%C5%9Fma_\(A%C5%9F%C4%B1q_H%C3%BCseyin_%C5%9E%C9%99mkirli\)](https://az.wikisource.org/wiki/Dan%C4%B1%C5%9Fma_(A%C5%9F%C4%B1q_H%C3%BCseyin_%C5%9E%C9%99mkirli))
6. Aşıq Mehdi. (2005). Aşıq şeirindən seçmələr. Bakı, Şərq-Qərb, s. 80 – 82.
7. Ərəb və fars sözləri lüğəti. (1985). Bakı, Yazıçı. 1036 s.
8. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. (2004). Bakı, Lider. 376 s.

Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığının sənət konsepsiyası

Ulduz Qəhrəmanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Ədəbiyyat kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan. E-mail: ulduzkahraman1@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319>

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan tarixində milli şüurun formalaşması, millətin mövcudluğu və özünü təsdiq etməsi uğrunda mübarizələr dövrü idi. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının milli mənlilik şüurunun formalaşması bilavasitə tənqidi realizmin xidməti ilə bağlı idi. Məlumdur ki, millət məfhumunu təşkil edən əlamətlərdən biri *milli özünüdərk*dir. Milli özünüdərk bu və ya digər millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlamaqdır. M.Ə.Sabir satiralarında burjua münasibətləri zəminində meydana çıxan sosial təbəqə və zümrələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Milli şüuru oyatmaq, vətəndaş birliyinə və düşüncəsinə nail olmaq Sabirin sənət kredosu, sənət konsepsiyası idi. Şair öz sənət kredosu uğrunda mübarizə və mücadiləyə “işin ibtidası”ndan – tərbiyədən başlamışdı. Onun tərbiyə məktəbində sinif, yaxud təbəqə, zümrə ayrı-seçkiliyi yox idi.

AÇAR SÖZLƏR

satira, M. Ə. Sabir,
XX əsr, tənqidi realizm,
millilik, vətəndaşlıq

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 18.01.2024

Qəbul edilib: 25.02.2024

Art concept of Mirza Alakbar Sabir's creation

Ulduz Gahramanova

Doctor of Philosophy in Philology, Head teacher, Department of Literature, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: ulduzkahraman1@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319>

ABSTRACT

In the history of Azerbaijan, the 20th century was a period of continuous struggle for the formation of national consciousness and national renaissance. The 20th century was the period of existence of the nation, struggle for self-assertion. The formation of the national self-consciousness of the Azerbaijani people in this period was directly related to the service of critical realism. It is known that one of the signs that make up the concept of nation is national *self-awareness*. National self-awareness is a conscious understanding of belonging to one or another nation. In M.A.Sabir's satire, the social classes and factions emerging on the basis of newly emerging bourgeois relations call for a struggle for national unity. Awakening national consciousness, achieving national unity and thinking was Sabir's artistic credo and artistic concept. The poet started the fight and struggle for his artistic credo from "the beginning of the work" – upbringing. In Sabir's educational school, there was no class or caste discrimination.

KEYWORDS

satire, M. A. Sabir,
20th century, critical
realism, nationality,
citizenship

ARTICLE HISTORY

Received: 18.01.2024

Accepted: 25.02.2024

Giriş

XX əsrin əvvəllərində baş verən məlum ictimai-siyasi hadisələr bütün sahələrdə olduğu kimi, bədii ədəbiyyata da təsirsiz ötüşə bilməzdi. Belə ki, 1905-ci il rus inqilabı ictimai münasibətlərdə barışmaz, kəskin ziddiyyətləri ortaya qoydu. Azərbaycan poeziyasının yeni inkişaf mərhələsi də 1905-ci il rus inqilabından sonra başladı. Poeziya dövrün, zamanın diktəsi ilə özünün yeni axtarışlarında idi. Bu axtarışların kökündə köhnə qaydalardan, vaxtı keçmiş zərərli vərdislərdən qurtulmaq, sivil inkişafa köklənmək meyilləri dayanırdı.

Əsas hissə

XX əsrin əvvəlləri ziddiyyətli bir dövr idi. Belə ki, bu dövrdə kapitalizm sosializm cəmiyyəti ilə əvəzləndikdən sonra “vətən”, “millət” kimi müqəddəs məfhumlar burjuaziya tərəfindən istehza, kinayə ilə köhnəlik, yararsızlıq, mühafizəkarlıq nişanəsi kimi qələmə verildi. Lakin milli xüsusiyyətlərə inkar mövqedə dayananlara qarşı mütərəqqi müəlliflər öz əsərlərində bunu milli şüurun dirçəlişi, xalqların öz keçmişinə qayıdışı kimi əks etdirirdilər.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-estetik və bədii düşüncə tarixində bədii gülüşün yeni bir mərhələsi başlayır. Belə ki, bu dövrdə satira və yumor geniş vüsət alır. Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satiranın yaranma tarixi XX əsrə təsadüf edir. Məhz satira, satirik ədəbiyyat, satirik mətbuat, elm və mədəniyyətin tərəqqisində milli düşüncənin inkişafı bu dövrlə bağlıdır.

XX əsr ədəbiyyatında baş verən yeniləşmə klassik ədəbi ənənələrin inkarı yox, onların bu və ya digər istiqamətdə dəyişikliklərə uğraması, təkmilləşməsi deməkdir. XIX əsrin II yarısından etibarən bədii dilimizdə rus sözlərinin və rus dili vasitəsilə alınan Qərbi Avropa xalqlarına məxsus sözlərin işlənməsinə münbit şərait yarandı.

XIX əsrdə Q. Zakir və M. F. Axundovun, həmçinin XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən M. Ə. Sabir, C. Məmmədquluzadə kimi ədib və mollaənəsrəddinçilərin yaradıcılığında bu üslubun yeni nümunələrinə rast gəlinir. Həmin *rusizmlər* öz kinayəsi ilə satirik tipin özünü rüsvay etməsinə xidmət edir. Bu da gizli mənada rus elm və mədəniyyətinin “ziyalı” göstəricisinin işarəsi idi. Hansı ki həmin “ziyalı”lar xalqa xidmət etmək əvəzinə əyyaşlıqla, alçaqlıqla məşğul olmağı özlərinə layiq görmüşdülər. Belə “ziyalılar” “intelligent” hesab edilirdilər.

“Ziyalılar” mövzusunu işıqlandıran XX əsr satiriklərinin dahi nümayəndəsi M.Ə.Sabir “Sonya, ey dilbəri-pakizə-əda!” satirasında satirik qəhrəmanın öz əhli-əyalını atıb başqa birisinin dalınca düşən şəhvət düşkünü, əxlaqsız bir müsəlman kişisinin – “ziyalı”nın satirik obrazını yaratmışdır:

Söylədin hörmətini at, atdım,
Malını, sərvətini at, atdım,
Əhlini, külfətini, at, atdım,
Qövmünü, millətini at, atdım,
Cümlə heysiyyətini at, atdım,
Müxtəsər, qeyrətini at, atdım.
“Gözəlim, şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!” [3, s. 92]

Anyalara, Sonyalara vurulan, əslində, onların əlində oyuncağa çevrilən bu şəhvət düşkünləri üçün millət də, heysiyyət də, qeyrət də, ailə də dəyərsizdir. Ona görə başlarına açılan bütün bu alçaldıcı oyunlardan belə nəticə çıxarıb ayıla bilmir, bu keyfiyyətlərini isə böyük bir fədakarlıq hesab edərək deyirlər:

Leyk mən bunca fəlakətlə yenə
Varam əvvəlki sədaqətlə yenə,
Durmuşam eyni iradətlə yenə,
Baxıram kuyinə həsrətlə yenə,
Mümkün olduqca bu halətlə yenə
Sürərəm ömrümü qəflətdə yenə,
Agah olmam bu rəzalətlə yenə,
“Gözəlim, şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!” [3, s. 93]

Professor Mir Cəlal Paşayev həmin satirik tipin xarakteristikası haqqında yazmışdır: “Sabirin qüdrətli satirik qələmi o zaman müsəlman ruhani, tacir və yalançı ziyalılar arasındakı əxlaqsızlığın xarakter bir mənzərəsini çəkmişdir. Naqdı bəy yalnız bir fərd kimi yox, o zaman ticarət şəhərlərində həşərat kimi qaynaşan, özlərini “oxumuş” qələmə verən əxlaqsız kişilərin xarakter nümayəndəsi kimi verilir. Onun mühakimələri məhz belədir. Vəhşi şəhvət əsirinin bundan artıq etirafları ola bilməz” [3, s. 93].

Professor Ə. Cəfər isə Sabirin yaratdığı bu obrazı XX əsrin əvvəllərində meşşan əxlaqları ilə cəmiyyət arasında dəhşətli yaraya çevrilən şəhvət düşkünlərinin əxlaqsızlıqlarını, heysiyyətsizliklərini sonadək ifşa edən bir satira, bir pamflet hesab edərək yazmışdır: “Təfəsilata varmadan, qısaca deməliyik ki, Sabirin bu şeiri dövrünün Azərbaycan “ziyalı”larının müəyyən təbəqəsinə qarşı çevrilmiş bir dəhşətli pamfletidir. Öz doğma ailəsini həqarətlə atmağa hazır olan bu tiplər özgə xalqdan olan qadının ayağına düşərək rəzalətlə yalvarır... Böyük Sabirin bu şeirinin bəzi bəndlərində o döv-

rün bir qisim Azərbaycanın yuxarı sinif gənclərinin faciəsi oxunmaqdadır” [3, s. 93].

Ümumiyyətlə, realizmə xalqın milli həyatı və şüurunun tarixi ilə üzvi bağlılığının vəhdəti çərçivəsində qiymət verilməlidir. “XX əsr realizmi” termini də, əslində, şərtidir, çünki o, tənqidi realizmdən kənarda duran bir hadisə deyil, əksinə, onun inkişaf mərhələlərindən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm XX əsrdə təşəkkül tapsa da, o yalnız 1905-ci il inqilabının ictimai ideologiyada yaratdığı böyük çevrilişdən sonra inkişaf etmiş, maarifçi realizm zəminində formalaşmışdır. XX əsrin əvvəllərində (1900 – 1917) tənqidi realizm romantizmlə yanaşı “əməkdaşlıq şəraitində” inkişaf edirdi.

Realizmin ilkin əlamətləri aşağıdakılardır:

- zaman konkretliyi,
- məkan konkretliyi.

Tənqidi realizm bir metod kimi həyatın özündən doğulduğu üçün onun təbii və canlı təsvirinə imkan yaradır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri milli ictimai təfəkkürdə yeniləşmə hərəkatı başlayır. Bu, feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrü idi. Tənqidi realizm sənətdə ənənəyə söykənirdi. Tənqidi realistlərin keçmişə tənqidi yanaşma məqsədi aşağıdakılarınla səciyyələnir:

- milli ictimai şüuru oyatmaq,
- vətəndaş cəmiyyəti formalaşdırmaq.

Tənqidi realizmin estetikasında əsas keyfiyyət tənqidilikdir. Onun mahiyyəti isə “kökündən qazımaq”, “baltanı dibindən vurmaq”, “inkar və rədd etmək” demək idi. Tənqidi realizmi 1905 – 1907-ci illər inqilabı yaratmışdır. XX əsr Azərbaycan tənqidi realizmi realizmin yeni bir mərhələsi olmaqla yanaşı, artıq bu dövrdə yaranmağa başlayan sosialist realizminin də başlanğıcı hesab edilirdi. Yəni XX əsr “sosialist realizmi ərəfəsi”nin elan olunduğu əsrdir. Tənqidi realizm mərhələsinin formalaşması aşağıdakılarınla bağlıdır:

1. Maarifçi dünyagörüşünün iflasa uğraması.
2. 1905 – 1907-ci illər inqilabının təsiri.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan burjuaziyası yenidən formalaşmaqda idi. Millətin formalaşması üçün kapitalizmin inkişafı və bunun nəticəsi olaraq burjuaziyanın meydana çıxması, müxtəlif sosial təbəqələrin yaranması əsas amillərdən sayılır. Azərbaycan xalqının burjua milləti kimi XX əsrdə formalaşmasına səbəb olan amillər aşağıdakılardır:

- kapitalizmin inkişafı,
- cəmiyyətdə sinfi təbəqələşmənin yaranma prosesi,
- ərazilər arasında iqtisadi birliyin yaranması,

- vahid dil, mədəniyyət, ərazi və s.

Millət kimi formalaşmaq üçün milli-mənəvi birlik və milli şüurun yaranması əsas şərt idi. Məlumdur ki, millət məfhumunu təşkil edən əlamətlərdən biri *milli özünüdərkdir*. Milli özünüdərk bu və ya digər millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlamaqdır. M. Ə. Sabir satiralarında yenidən yaranmaqda olan “ictimai yuxarılarda” da, “ictimai aşağılarda” da milli şüuru tərbiyə etməyə çağırırdı.

“...Sabirin əsas tərbiyə üsulu tənqid idi. Milli birliyə, oyanışa, tərəqqiyə mane olan hər cür əxlaqi və mənəvi naqisliyə kəskin tənqidi münasibət Sabir satirasının həqiqi milli məzmununu yaradır” [9, s. 188].

Əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində satirik gülüş növünü XX əsr ustaları yüksək səviyyəyə qaldırmağa müvəffəq oldular. XX əsrin əvvəllərindəki satiriklərin əsl amalı milli, müstəqil dövlət yaratmaq olmuşdur. Onların yaratdığı bədii nümunələrdə feodal dünyasının eybəcərliklərini, kəndlilərin faciəli güzəranını, bu faciələri törədən fəsadları, yəni dini fanatizmin, milli müstəmləkə əsarətinin, xanların, bəylərin, yerli kapitalistlərin zalımlığını, qadınların dözülməz həyatını və s. ciddi narahatlıq doğuran problemləri həll etməyə çalışılmışdır. Bu problemlərin hər biri tənqidi realizmin yaradıcılıq metoduna əsaslanaraq öz həllini tapmağa çalışırdı.

XX əsrdə satirik gülüşü ədəbiyyata gətirən “Molla Nəsrəddin” satirik şeir məktəbi oldu. Bu, xalqın içindən gələn demokratik satirik gülüş idi. “Molla Nəsrəddin”in gücü onun üslubunda, Mirzə Cəlil başda olmaqla molla-nəsrəddinçilərin fədakar fəaliyyətində idi. Onlar hər cür məhrumiyyətlərə baxmayaraq, açıq və gizli imzalarla çıxış edir, xalqın səngərində duraraq daha çox daxili düşmənlərə, cahilliyə, nadanlığa öldürücü atəş açırdılar. Bununla da, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi satirik mətbuatın təməl daşı oldu.

Azərbaycan poeziyasında satira XX əsrin əvvəllərində hər cəhətdən yüksələn xətlə inkişaf edərək özünün kamil pilləsinə – inqilabi satira mərhələsinə M. Ə. Sabir yaradıcılığı ilə çatdı. Satira Azərbaycan ədəbiyyatında Sabir, Mirzə Cəlil yaradıcılığı ilə yeni zirvəyə yüksəldi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı yeni realist satirik ədəbiyyatın vüsətlənməsini təmin etdi. Əslində, jurnalın ideya-bədii konsepsiyası XIX əsr maarifçi ideyalarından qaynaqlanırdı. XX əsrin əvvəllərində isə bu ideya mövzu və janr baxımından satira ruhu ilə gücləndi, yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.

XX əsr Azərbaycan poeziyasında satirik şeirin zirvəsi, şübhəsiz, Mirzə Ələkbər Sabirin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli satirik poeziya dedikdə, ilk növbədə, M.Ə.Sabir yada düşür. Çünki o, kökünə, xalqına bağlı şair idi. Bütün dövrlərdə xalqın içindən çıxan mərd insanlar həmişə millətin önündə gediblər. Onlar ürəklərində gəzdirdikləri böyük milli sevgi sayəsində xalqın yaddaşında əbədləşmiş,

milli iftixar ünvanına, hədəfinə çevrilmişlər.

“Mollanəsrəddinçilər”i, xüsusən M. Ə. Sabiri xalqına sevdiren əsas cəhət məhz onların daha çox xalqın yanında olmaları, millətlə doğma ana dilində danışa bilmələri idi. Ona görə də Sabir əsl milli şair idi. Ümumiyyətlə, XX əsr şairləri Azərbaycan ədəbiyyatını milli istiqamətdə inkişaf etdirməyə çalışırdılar.

Satiranın nüvəsindəki gülüş, əslində, göz yaşları içərisində olan gülüşdür. Sabirin gizli imzalarından olan “Ağlar güləyən”dəki gülüşün göz yaşları ilə birləşməsinin şahidi oluruq. Gözə görünən gülüşdürsə, gözə görünməyən də acı göz yaşlarıdır. Lakin bu göz yaşları insanı mübarizəyə, oyanışa, insan kimi öz mövcudluğunu dərk etməyə aparır. Sabir də Vaqifin dilindən danışdı. Ancaq o, Vaqifdən fərqli olaraq özünün duyğularından, şəxsi qayğılarından daha çox xalqın dərdlərindən danışır, onların deyə bilmədiklərini dilə gətirir, xalqına, dilinə, vətəninə arxa çevirənlərin gözünə ox kimi batırdı.

Sabir şeirə, sənətə yalnız məzmun yeniliyi gətirməmişdir. O, köhnə formanın özünü yaradıcı şəkildə dəyişməyə müvəffəq olmuş, bəzən də tamamilə yeni formalar, özünəqədərki şeirə işlənməyən şəkillər gətirməklə Azərbaycan şeirini, satirik poeziyamızı şəkil, forma cəhətdən də inkişaf etdirmişdir. Sabirin olduqca maraqlı ifşa üsulları vardır. Belə ki, tip danışır, danışdıqca özünü ifşa edir. Şairin satiraları irəliləyişə, inkişafa köklənmişdir. O, ətalətin, xurafatın düşmənidir. Çünki ətalət, xurafat yayanlar millətə ən ağır zərbəni vuraraq onu inkişafdan, tərəqqidən saxlayırlar.

Sabir satirasında ən çox hallanan, daha çox müraciət edilən mövzu təhsil, elm məsələsidir. Şairə görə, illərin geriliyi, avamlıq, cəhalət, hüquqsuzluq və s. bu kimi mənəvi ağrıların ünvanı məhz elmsizlikdir. M. Ə. Sabir milli oyanışa nail olmağın yolunu elmə və təhsilə yiyələnməkdə, özünüdərk etməkdə, dünya işlərindən baş çıxarmaqda görürdü. Şərti olaraq elmlə, təhsillə bağlı şeirləri İ. Həbibbəyli, T.Salamoğlu kimi tədqiqatçılar maarifçi-satirik şeirlər adlandırırdılar. Onların tədqiqatlarına nəzər salsaq görərik ki, M. Ə. Sabir satirasındakı maarifçi-satirik xarakterli şeirlər belə bir tezisi ortaya qoymuşdur: “M. Ə. Sabir satirasındakı maarifçi dünyagörüşünün ön mövqeyə çıxarılması”.

İ. Həbibbəyli, T. Salamoğlu kimi tədqiqatçılar bunu M. Ə. Sabir satirasının əsasında maarifçi dünyagörüşünün dayanması ilə əlaqələndirirdilər. “M. Ə. Sabirin yaradıcılığı milli olduğu qədər də bəşəridir. Şair kasıb, uzaq salınmış, cəhalət girdabına düşər edilmiş, hüquqları əlindən alınmış həmvətənlərini müdafiə etmək, onların gözünü açmaq, haqlarını anlatmaqla, ilk növbədə, mənsub olduğu Azərbaycan xalqına, sonra isə eyni taleli digər xalqların azadlığına da xidmət etmişdir” [9, s. 160].

M. Ə. Sabirin “Daş qəlbli insanları neylərdin, İlahi?!” satirasına nəzər salaq:

Surtuqlu müsəlmanları təkfirə qoyan bu
Döşüklü müsəlmanları neylərdin, İlahi?!

Qeyd edək ki, verilən nümunədə işlədilən “surtuq” uzun əməkli, iki bortlu kişi kostyumudur. Bu, Avropa təhsilli müsəlman kişilərin geyindiği Avropadan gəlmə geyim növüdür. Verilən digər, yəni “döşüklü müsəlman” ifadəsindəki “döşük” isə paltarı təmiz saxlamaq üçün üstədən geyilən qolsuz önlük deməkdir.

XIX – XX əsr satiriklərinin əksəriyyəti, xüsusən mollaənəsrəddinçilər və satirik poeziya məktəbinin görkəmli nümayəndəsi M. Ə. Sabir bir çox satirik rəmz və satirik obrazları məhz klassik poeziyaya müraciət etməklə yaratmışdılar. Onun satirasına nəzər salsaq görürük ki, əslində, onun açdığı dava bəylik, ağalıq, mülkədarlıq, kapitalistlər, şahlıq, sultanlıq kimi sinfi təbəqələşməyə qarşı deyildir. O hər bir sinfi təbəqə nümayəndəsinə konkret situasiya ilə bağlı hərəkət və əməlinə görə qiymət verirdi. M. Ə. Sabir, əslində, ictimai və milli şüur yoxsulluğuna qarşı mübarizə aparırdı. Deməli, onun yaradıcılığında “şahdan sultana, kapitalistdən mülkədara, fəhlədən kəndliyə qədər edilən tənqiddin bir məqsədi vardı: Vətənin, türk və müsəlman dünyasının tərəqqisi, gələcəyi uğrunda mübarizə, bunun üçün milli, türkçülük və ümmətçilik düşüncəsi nümayiş etdirmək zərurəti” [9, s. 167].

M. Ə. Sabir satirasının tənqid pafosunda vətəndaşlıq amalına, türk, islamçılıq ideyalarına biganə olan, cəmiyyətin tərəqqisinə, dövlətçiliyin inkişafına əngəl törədən ayrı-ayrı səlahiyyət sahibləri tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Deməli, sənətkarın satirasında “ictimai yuxarılar”a millət və din düşməni kimi yanaşmaq, əslində, sovet ideologiyasından doğan tendensiyadır. Onun apardığı mübarizə milli, türkçülük və ümmətçilik ideali uğrunda idi.

Nəticə

M. Ə. Sabir yaradıcılığı ictimai və milli şüurun oyanması, şair və millət, şair və onun vətəndaşlıq vəzifələrinin aydınlaşmasından ibarət idi. Onun şeirlərində ictimai amal uğrunda mübarizə xüsusi rol oynayır. Sabir, həqiqətən, “güldürə-güldürə ağladan”, “ağlada-ağlada güldürən” sənətkar idi. Məlumdur ki, tənqidi realizm fikrin poetik ifadəsində gizli tendensiyalılığa, fikrin üstüörtülü, dolayısı ifadəsinə üstünlük verir. M. Ə. Sabir poeziyasında da belədir. Belə ki, onun hədəfi hər bir kəsdə vətəndaşlıq düşüncəsini formalaşdırmaqdır. Milli şüurun oyanışı vətəndaşlıq düşüncəsindən qidalanır. Məhz bu böyük sənətkar da bütün yaradıcılığı boyu vətəndaşlıq düşüncəsi uğrunda mübarizə aparmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2011). AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu. Altı cildə, IV cild. Bakı.
2. Qasımzadə F. (2019). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Em və təhsil. 552 s.
3. Qəhrəmanova U. (2015). M. Ə. Sabir və klassik irs. F. ü. f. d. dissertasiyası. Bakı.
4. Qəzənfər K. (1987). Bədii ədəbiyyatda komizmun üsulları. Bakı, Maarif. 276 s.
5. Hacıyev T. (1975). Satira dili. Bakı, ADU nəşri. 178 s.
6. Hüseynov F. (1982). Satirik gülüşün qüdrəti. Bakı, Yazıçı. 207 s.
7. Məmmədov K. (1975). XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı, Elm. 274 s.
8. Məmmədov K. (1989). XX əsr Azərbaycan gülüşü. Bakı, Yazıçı. 309 s.
9. Salamoğlu T. (2021). XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri. Bakı.

Seyran Səxavətin nəsrində bədii təcəssümün yeni üsulları (*“Hamı elə bilirdi” və “Yüz ilin kişisi” hekayələri əsasında*)

Günəl Hümətova (Pəniyeva)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: gunelpeniyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8916-3484>

XÜLASƏ

Təqdim edilmiş məqalə giriş, iki yarımbaşlıq, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Məqalənin girişi mövzunun aktuallığını, qarşıya qoyulan vəzifələri və elmi yeniliyi əhatə edir. Birinci yarımbaşlıqda müasir Azərbaycan nəsrinin inkişafının yeni mərhələsi kimi 70-ci illər nəsrinin problematikası, novatorluq və ənənəçilik xüsusiyyətləri araşdırılır. İkinci yarımbaşlıqda isə Seyran Səxavətin 70-ci illər nəsrinin üslubi təmayülləri və mənəvi əxlaqi problemlər “Yüz ilin kişisi”, “Hamı elə bilirdi” və s. bu kimi nəsr nümunələri əsasında tədqiq edilir.

AÇAR SÖZLƏR

nəsr, novator, inkişaf,
70-ci illər nəsr,
Seyran Səxavət

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 11.01.2024

Qəbul edilib: 18.02.2024

New methods of artistic embodiment in the prose of Seyran Sakhavat (*Based on the stories "Everybody Thought" and "The Man of a Hundred Years"*)

Gunel Hummatova (Paniyeva)

Doctor of Philosophy in Philology, Head teacher, Department of Literature Teaching Technology, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: gunelpeniyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8916-3484>

ABSTRACT

The submitted article consists of an introduction, two chapters, a conclusion and a list of references. The introduction covers the relevance of the topic, the challenges and scientific innovation. In the first chapter, the problematic, innovation and traditionalism features of the prose of the 70s, which is taken as a new stage of the development of modern Azerbaijani prose, are examined. In the second chapter, the stylistic tendencies of Seyran Sakhavat's prose of the 70s and the spiritual and moral problems in the prose of the writer's novel "Man of a hundred years", "Everybody thought so" and so on. researched on the basis of such prose examples.

KEYWORDS

prose, innovator,
development,
70s prose,
Seyran Sakhavat

ARTICLE HISTORY

Received: 11.01.2024

Accepted: 18.02.2024

Giriş

Mövzunun aktuallığı istər 70-ci illər, istərsə də cəmiyyətimizin inkişafının əvvəlki mərhələlərinin həyat tərzinə münasibəti, hadisələrə yeni baxışı ilə fərqlənən orijinal mənzərələri təcəssüm etdirir. Məqalədə təsvir edilən hadisələrin dolğunluğuna, məkan və inkişaf formasına, ideyanın təqdim edilmə metodunun uyğunluğuna tam şəkildə riayət edilməyə çalışılıb. Eyni zamanda bu dövrün ədəbiyyatı yalnız zaman əlamətinin uyğunlaşması ilə deyil, həm də onun məzmununda, ideyasında, insan anlayışında və bütün bunların təsiri ilə obrazlı strukturunda, poetikasında əmələ gələn keyfiyyət dəyişiklikləri əlamətinin mövcudluğu ilə də seçilirdi. Bu keyfiyyət dəyişikliklərini, qısaca olaraq, nərdə reallığın artması, şəxsiyyətə, onun psixologiyasının mürəkkəbliyinə daha həssas münasibət bəslənilməsi, humanist idealın güclənməsi, münaqişələrin, problemlərin bədiî təsvirdə daha çox mənəvi-əxlaqi aləmə keçməsi və insanla cəmiyyət, mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin müxtəlifliyinin nəzərə alınması kimi ümumiləşdirmək mümkündür. Məqalədə məhz 70-ci illər Azərbaycan nəsrinin ümumi mənzərəsi, inkişafı, mövzu və problematika dairəsi, nərdəki novatorluq və ənənəvilik prinsipləri, eyni zamanda nasir Seyran Səxavətin bu illərdə yazdığı əsərlərin mövzu dairəsi, ideyalar aləmi, onların bədiî-estetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması mövzunun aktuallığını təşkil edir.

1960 – 1970-ci illərin ortalarına qədərki dövrün nəsr kifayət qədər öyrənilərək elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilsə də, Seyran Səxavət yaradıcılığının təhlil obyektinə çevrilməsi barədə fikir yürüdə bilmərik. Çünki ədibin yaradıcılığına dair bir sıra məqalələr çap olunsada, elmi şuralarda ədəbi tənqid, ədəbi ictimaiyyət nümayəndələrinin çıxışlarından, bəzi ədəbiyyatşünasların onun roman və povestlərinə yazdıqları rəylərdən başqa bir məlumata rast gəlinmir. Son dövr ədəbi mühitin Seyran Səxavət yaradıcılığına verdiyi dəyər sayəsində bir neçə monoqrafiya yazılmış, tədqiqat işləri aparılmışdır. Məhz həmin materialların bir qismindən çıxış edərək Seyran Səxavət nəsrinin ümumi mənzərəsini yaratmaq məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Məqalədə yazıçının nəsr əsərlərinin mövzu dairəsini müəyyənləşdirmək və onun üslubi təmayüllərini araşdırmaq üçün aşağıda qeyd edilən vəzifələri yerinə yetirməyə çalışılmışdır:

- 70-ci illər nəsrinin əsas inkişaf meyillərini müəyyən etmək;
- Həmin illərdə yaranan nəsrin ümumi mənzərəsini xarakterizə etmək və onun ideya-məzmun aktuallığını təyin etmək;
- Seyran Səxavətin nəsrində bədiî təcəssümün yeni üsullarını, həmçinin irəli sürülən mənəvi-əxlaqi problemlərin modelini araşdırmaq;

Ədibin bədii əsərlərinin ideya-məzmun istiqamətlərini təyin edib, təhlil üsulunu müəyyənləşdirmək.

Əsas hissə

70-ci illər Azərbaycan nəsrinin mövzu dairəsi

70-ci illər müasir Azərbaycan nəsrinin əsas vəzifəsi insanın daxili aləmi və duyğularını qabarıq formada canlandırmaqdan ibarət idi. Bu funksiyanı yerinə yetirmək üçün lirik janrdan geniş şəkildə istifadə olunurdu ki, bu da həmin dövr nəsrinin problematikasının, irəli sürülən ideya-mövzusunun, janra yanaşma fərqliliyinin, lirik-psixoloji üslubdan istifadə metodunun 30 – 50-ci illərdən tam şəkildə fərqlənməsinə, öz yeniləşmə meyillərini büruzə verməsinə gətirib çıxardı. Bu yeniləşmə meyillərini ənənəvi sovet nəsrinin görkəmli nümayəndələri də hiss edir və bu barədə çoxsaylı məqalələr dərc edirdilər. Tanınmış tənqidçi və yazıçı M. Hüseyn ümumən ədəbi prosesin inkişaf meylinə dair sərrast müşahidələrini ümumiləşdirərək yazır: *“Mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, bədii nəsrimizdə də, şeirimizdə də biz yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşuq. Bu mərhələnin artıq qəti bir mövqe tutduğunu iddia etmək üçün tələsməyə ehtiyac yoxdur. Ən mühüm cəhət budur ki, həmin mərhələyə keçməyin tarixi labüdlüyünü bütün ədəbi ictimaiyyətimiz aydın hiss etməkdədir. Həyat hadisələrinin və insan surətlərinin təsvirində və mənalandırılmasında nə isə daha lirik, psixoloji təhlildə daha təmkinli və kamil bir üsul axtarmağın, daha tərəvətli və təzə ifadə vasitələrinə meyil göstərməyin özü heç də az əhəmiyyətli deyildir”* [2, s. 11].

Bu fərqliliyi müasir nəsrin məzmun-mündəricə və mövzu-problematika yenilikləri də isbat edir. Nəsr əsərlərində qarşıya qoyulan problemlərin təxmini məzmunu bu cür müəyyənləşir:

“İnsanın mənəvi hiss və həyacanlarını nəzərə almaqla onun ön plana keçməsi, mənəvi-əxlaqi məsələlərə diqqətin artırılması, “kiçik” adamların təsvir obyektinə seçilməsi, ictimai həyatın mənfiliklərinə cəsarətli müdaxilə, müasir kənd problemi və bununla yanaşı əsərlərə gətirilən obrazların yeniliyi – düşünən qəhrəman obrazları, kommunist obrazlarının açılması məsələləri, insanın, fərdin yetkinləşməsi, cəmiyyət həyatı ilə uyğunlaşması, sovet ideologiyasından imtina, sərt həyat həqiqətlərinin təhlil obyektinə çevrilməsi, insanın daxili düşüncələrinin açıq şəkildə təsviri” və s. bu kimi yeniliyin aktuallığı 30 – 60-cı illər nəsrindən tam seçilirdi [1, s. 32]. Əgər bu problemlər əvvəlki illərdə daha çox örtülü, qismən hiss olunmayacaq dərəcədə idisə, bu dövrdə artıq ədəbiyyatın inkişafının əsas meyillərinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı nəsrdə sosial problematika ön plana keçir və mənəvi-psixoloji axtarışlar da məhz bu problemlərin

qovşağında təqdim edilir. Yazıçıların qələmə aldıkları müasir həyat mövzularında sosial təhlil gücləndikcə onlar yaşadıkları cəmiyyətin ictimai təbiətinə dair daha dərin qənaətlərə gəlirdilər. Belə ki, 70-ci illərdə yaşayıb yaradan nasirlərin, həmçinin C.Hüseynov, Anar, Elçin, S. Əhmədov, S. Məlikzadə və digər yazıçıların yeni povest və romanları insanın kəskin mürəkkəb ictimai-mənəvi kolliziya mühitində təsvirini, onun daxili aləmini dərinlən, analitik inikas vasitələri ilə göstərmək nöqteyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir. *"Bu yazıçılar (70-ci illər nəzərdə tutulur. P. G) insanı qabaqcadan müəyyən edilən, düşünülmüş sxemlər əsasında yox, həyatın axınında, bəzən hətta təzadlı, ziddiyyətli özünüaxtarış prosesində tədqiq etmək təşəbbüsləri səmərəli və təqdirəlayiqdir. Onlar oxucunun fikrini qəhrəmanın vəziyyəti, mövqe seçməsi üzərində mərkəzləşdirirlər. Müasir nəsrin spesifik xüsusiyyətləri odur ki, həyat problemlərinin təsvirində, hər şeydən əvvəl, qəhrəmanın fəal həyat mövqeyinə, öz bəşəri vəzifəsini şəxsən necə başa düşməsinə arxalanır"* [6, s. 10 – 11].

Doğrudan da, bu dövr nəsrinin yeniliyi və ədəbiyyatımızın inkişafında yeni meylin yaradılması üçün nasirlərimiz sadə insanların içində olub onların yaşayış tərzilə maraqlanmalı, onların arzu, istəklərini anlayıb bu amal uğrunda nə etdiklərini və etmək istədiklərini müşahidə etməli idi. 70-ci illər nəsrində ümumən seçilmiş insanların həyatını və onların azadlıq uğrunda çarpışmalarını realılıqla əks etdirməsi ilə də yadda qalmışdır.

"Hamı elə bilirdi" və "Yüz ilin kişisi" hekayələri

Seyran Səxavətin "Hamı elə bilirdi" hekayəsinin əsas mövzusu müharibə illərinin törətdiyi maddi fəsadların bədii təcəssümüdür. Hekayənin baş qəhrəmanı olan el ağsaqqalı Bəylər kişinin mənəvi portreti evindən kolxoz həyatına qədər olan məsafə boyu təsvir edilir. Onun insanı tərbiyələndirmə yolu və insan xarakterinin onun psixologiyasında sərt dönüşün yaratması bacısı oğlu Bəhrəmin kolxozun dərz tayasını yandırması istəyində aşkarlanır. Belə ki, Bəylər kişini çağırırlar ki, bacın oğlu Bəhrəm kolxozun tayasını yandırır, gəl, onu bu işdən çəkindir. Bəylər kişi bu çağırışa ilk baxışda laqeyd qalır, onu aparmağa gələn maşına minmir, yol boyu kolxozçu Şirinlə keçmiş və gələcək haqqında mübahisə edirlər. Xeyli getdikdən sonra Bəylər kişi soruşur:

– "Nə deyir? Deyir niyə yandıraram tayanı?

– Əşi, nə bilim, ay dədəm-nənəm sənə qurban olsun! Kəşəndən gəlirmiş, görüb ki, Sarıyoxuşda beş-altı sünbül düşüb yerə. Atıdan düşüb onları bir-bir yığıb ki, gətirib tayanın üstə atsın. Görüb ki, burda da tayadan bir bafa düşüb yerə. Başlayıb haray-həşir salmağa ki, tayanı yandıracam, sünbüllər niyə yerə düşüb?" [5, s. 5].

Bu epizodda hekayənin digər bir qəhrəmanı, müharibənin törətdiyi aclıq və qıtlıq illərində xalq malını göz bəbəyi kimi qoruyan, camaatın xeyrinə görə heç kəsə, heç

nəyə güzəştə getməyən əzazil bir obraz kimi yadda qalan Bəhramın xarakteri ilə tanış oluruq. Yazıcının zahirən cod, davakar bir insan kimi qələmə aldığı bu qəhrəmanın əsərdə, əslində, həddindən artıq ürəyi yumşaq, həlimxasiyyət biri olduğu anlaşılır. Belə ki, bu kiçik parçada el malına yanan, bunu başqalarından da tələb edən tipik insan xarakteri verilmişdir. Elə onun tayanı yandırması da insanları bir növ tərbiyələndirmək və kolxoz malını, el malını göz bəbəyi kimi qorumağa çağırış sədasıdır. Bunu Bəylər kişi çox yaxşı bilir. Çünki Bəhram keçən il də kolxozun bir danasının zəmiyə girməsinə görə iki yüz əlli baş qaramalı yandırmaq fikrinə düşmüşdü.

Bəylər kişi adamların güclə tutub saxladıqları Bəhrama yaxınlaşır, qərribə bir soyuqqanlıqla kibriti çıxarıb ona verir və tayanı yandırmasını təkid edir. Kibritin uzadılması ağsaqqalın cahil bir adama qarşı olan hirsinin son nöqtəsidir və Bəhram bunu dərhal hiss edib tutduğu işə peşman olur. Bayaqdan tayanı yandırmağa məqam axtaran Bəhram, Bəylər kişini qucaqlayıb əzizi ölmüş adam kimi ağlayır, atına minib kövşənə tərəf uzaqlaşır. *“Bu, insan psixologiyasının sərt dönüş nöqtəsinin təbii, səmimi təsviridir”* [3, s. 3].

S. Səxavətin bu illərdə yazmış olduğu əsərlərdən biri də “Alça çiçəyi” hekayəsidir. Bu hekayənin süjetində belə bir hadisə dayanır. Hamının əzazil, zalım bir adam kimi tanıdığı Abış kişi ağacdən alça yığmaq üstündə balaca Dadaşı dəli olmaq dərəcəsinə qədər döyür. Dadaş on ildir ki, bu səbəbdən dəlidir, bu hadisəni isə Abış kişidən başqa heç kim bilmir. Müəllif Abışın zalımlığı ilə bərabər, qəlbində ara-sıra yaranan peşmançılıq hissini də təbii verə bilmişdir. Bu peşmançılıq onu qızını Dadaşa verməyə məcbur edir. Toy gecəsindən sonra Abışın lal, ancaq çox gözəl olan qızı Solmazın dili açılır. Bu işıqlı sonluq Dadaşın da dəliliyinin sağalacağına inam yaradır.

Hekayənin qəhrəmanı olan kolxozun qarovulu Abış kişi də Bəhram kimi öz işinə can yandırır, heç kəsə güzəştə getmir və əzazilliyi ilə kənddə məşhurdur. Lakin bu əzazillik onun əxlaqi keyfiyyətidir. Əslində isə bütün kənd camaatı da, Abış kişinin özü də bilir ki, o, kolxoz idarəsini yox, idarənin həyatında bitən cır alça ağacını qoruyur, hamı bilir ki, ağacdən bircə turş alça da dərmək mümkün deyil. Çünki bu alçadan kolxoz sədrinin arvadı lavaş bişirəcək.

Hekayədə hadisələrin əsas inkişaf obyektinə çevrilmiş və onun sərlövhəsinə çıxarılmış “alça ağacı” rəmzi məna kəsb edir. Məhz bu ağacın özü və meyvəsinin turşluğu “Abışların turşluğu”, “cırılığı” kimi rəmzi məna kəsb edir. Belə ki, Abışın əzazilliyinin, turşluğunun və cırılığının nəticəsidir ki, atası müharibədən qayıtmayan balaca Dadaş ruhi xəstəliyə tutulmuş, öz doğma qızı Solmaz isə qorxudan lal olmuşdu.

Bütün mətbuatın diqqətini cəlb edən, öz məzmun və ideyası baxımından orijinal olan “Yüz ilin kişisi” hekayəsi müəllifin 70-ci illərdə yazdığı kitablardan birinin adını

daşıyır. Hekayə fikirlər düzümündən ibarətdir. Yazıçı insanın taleyi, həyatın mənası, ölümün labüdlüyü haqqında düşüncələr fonunda Bəylər kişinin həyatının ayrı-ayrı epizodları ilə bizi tanış edir və oxucunun gözləri önündə 100 yaşlı müdrik, mərd, cəfəkeş, eyni zamanda güclü, əzəmətli, mətin bir insan obrazını canlandırır.

Əsərin baş qəhrəmanı olan Bəylər kişi düz 99 il ömür sürmüş, bu ömür yolunda çox əziyyətlər çəkmiş, övladları, qardaşı uşaqları, nəvələri ilə birgə böyük bir ailəni idarə etmişdir. Bəylər kişi artıq qocalmışdı. O, indi öz arzuları və etdikləri ilə deyil, boya-başa çatdırdığı övladları, nəvələri, nəticələri ilə qürrələnir, fəxr edirdi. Bütün qohum-əqrəbası, nəvə-nəticəsi, ümumiyyətlə bütün kənd ona "baba" deyər müraciət edirdi. O, böyük bir kəndin, nəslin "baba"sı idi. Kənddə hamı ondan məsləhət alır, dediyini yerinə yetirirdi. İllərlə əziyyət çəkdiyi, düzgün tərbiyə verməyə çalışdığı, yaxşı təhsil verməyi özünə borc bildiyi nəvələrindən biri artıq onun arzularını yerinə yetirmiş, çəkdiyi əziyyəti yerə vurmamış, babasına layiq bir övlad olmuşdu. Bəylər kişi onunla fəxr edirdi, çünki nəvəsi yazıçı olmuş və babasına bir hekayə həsr etmiş, özü də kitabın sərlövhəsinə həmin hekayənin adını çıxarmışdı. Bu kitab Bəylər kişiye hər şeydən əziz idi. Birinci, ona görə ki bu onun nəvəsinin yazdığı kitab idi, ikincisi də bu kitabda onun həyatının qısa xronikası verilmişdi. Kitabın ona aid hissəsi qatlanmış və digər nəticəsi tərəfindən hər gün bir neçə dəfə oxunurdu. Burada yazılan sözlər onun üçün çox əziz və doğma idi, çünki hekayədə Bəylər kişinin tale yolunun bəzi səhifələri əks edilmişdi. O, ömür yolunda yaxşı və pis adamlarla üzləşmiş, keşməkeşli həyat hadisələri ilə rastlaşmasına baxmayaraq büdrəməmiş, daim dimdik qalmağa çalışmış və buna da nail olmuşdu. İstər qardaşının başına gələn faciəli hadisə, istərsə də onun üzərində qalan böyük ailənin maddi çətinlikləri, əxlaq və təhsili onu öz doğrularından əl çəkməsinə, halal zəhmətdən imtina etməsinə, əyri yolun izinə düşməsinə vadar edə bilməmişdir. Əksinə, bu həyat yolunda kimsə yanlış yoldadırsa, ona kömək etməyə çalışmış və qismən buna nail olmuşdu. Öz tale yolunda düzlüklə, ədalətlə irəliləyənlərə isə çətin vəziyyətə düşəndə əlindən gələn köməkliyi göstərməyə çalışmışdı. İsmayıl oğlu Bəylər nəinki bu kənddəki, bəlkə də dünyadakı yaşlılarını "yola salmış"dı. *"...Amma özünün ağılını, düşüncəsini, oturuşunu, duruşunu heç hara yola salmamışdı. Bu kəndin dağı kimi, çayı kimi, Əsgər xan bulağı kimi ömrü uzundur, hamıya görk ediləsidir. Bu görk yazığının içindən süzülərək, qələm süzgəcindən keçərək daha da bütövləşir, tamlaşır. Oxucu elimizdə, obamızda hələ də belə kişilərin yaşamasına sevinir və o kişilərin həyatda itməyən adlarını, əməllərini özlərində yaşatmağa çalışırlar"* – deyən Sabir Rüstəmovun bu fikirləri ilə razılaşırıq. Yazıçı bir növ yaratdığı bu obraz ilə oxucu düşüncəsində milli əxlaqi dəyərlərə malik olan xarakter yoxdursa, onu bərpa etməyə, varsa da, onu daha möhkəmləndirməyə çalışmışdı [4, s. 10].

Əlbəttə, hekayənin nisbətən gizli qalan mənası daha dərin və genişdir. Belə ki, hekayəni oxuyub belə bir qənaətə gələ bilərik ki, yazıçı keçmişlə bu gün arasındakı əxlaqi-mənəvi varisliyin, babaların mərdliyini, qeyrətini yaşadan gənclərin hələ də ənənələrə sədaqətini xarakterizə etməyə çalışmışdır.

Nəticə

Tədqiq etdiyimiz məqalədən belə nəticəyə gəlirik ki, bu illər müasir Azərbaycan nəsrində ən çox diqqəti cəlb edən və geniş yayılan problem – şəxsiyyət və mühit məsələsidir. Eyni zamanda bu, şəxsiyyətin əhatə olunduğu mühitdən və öz daxili aləmindən irəli gələn mənəvi-əxlaqi dəyərləri, bunların başvermə səbəbini aşkara çıxarırdı. Eyni problemlər bu illərdə yazılmış ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində də bədii təhlil obyektinə çevrilmişdir.

II yarımbaşlıqda yazıçının bu illərdə qələmə aldığı “Yüz ilin kişisi”, “Hamı elə bilirdi” hekayələri təhlil obyektini kimi götürülmüş, onun irəli sürdüyü mənəvi-əxlaqi dəyərlər aşkarlanmışdır. Povest və hekayələrdəki mənəvi-əxlaqi dəyərlərin iki qismə bölündüyü, sonda isə tarixi-milli dəyərlərin cəmiyyət dəyərləri üzərində qələbəsinin şahidi oluruq ki, bu, hələ də tariximizə bağlılığın, keçmişimizdən ayrılma bilməməyimizin əsas sübutudur.

Tədqiqatın elmi yeniliyinə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, məqalədə S. Səxavətin yaradıcılığının bu illərə aid olan nəsr nümunələrinin məzmun dairəsi və bədii xüsusiyyətləri ilk dəfə kompleks halda tədqiqata cəlb olunmuş və nasirin nəsr nümunələri haqqında mülahizələri ümumiləşdirilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev N. (2003). 60 – 80-ci illər Azərbaycan nəsrinin qəhrəman və üslub axtarırları. Dissertasiya işi.
2. Hüseyn M. (1962). Yeni mərhələ, yeni vəzifə. “Azərbaycan” jurnalı, № 7, s. 11.
3. Məmmədov C. (1980). Hamı elə bilirdi. “Bakı” qəzeti, 8 sentyabr, s. 3.
4. Rüstəmov S. (1982). Yüz ilin kişisi. “Araz” qəzeti, 4 sentyabr. S. Mümtaz ad. ARDƏİƏ. Fond 735, siy. 1, iş № 78, vər. 10.
5. Səxavət S. (1982). Hamı elə bilirdi. Bakı, Gənclik. 204 s.
6. Salmanov Ş. (1982). Müasirlik mövqeyindən. Bakı, Yazıçı. 121 s.

Müasir məktəbli təfəkkürünün didaktik və metodik tələblər əsasında formalaşmasında interaktiv təlimin rolu

Elnazə Cabbarova

Magistrant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: elnazcabbarova40@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-3689-7139>

XÜLASƏ

Müasir dövrdə didaktika elmi biliklərin mühüm sahəsini təşkil edərək təhsil və təlim problemlərini öyrənir, onun müxtəlif tərəflərinin qanunauyğunluqları haqqında biliklər verir. Təlim prinsiplərini dəqiqləşdirməyə, şagirdyönümlü metod və üsulların potensial gücünü təyin etməyə şərait yaradan didaktikada “pedaqoji fəaliyyət”, “təhsil”, “pedaqoji şüur” kimi məfhumlardan geniş şəkildə istifadə edilir. Didaktikanın özünəməxsus terminləri mövcuddur: “təlim”, “tədris”, “təhsilin məzmunu”, “təlim metodu” və s. terminlər həmin anlayışlar qrupuna daxildir. Ənənəvi təlimlə müqayisədə bu təlimin səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında daha çox məlumat əldə etmək mümkündür. Motivasiyanın qurulmasından başlayaraq, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla bütün mərhələlərdə bu təlimin mütəhərrikliyi təzahür edir.

AÇAR SÖZLƏR

didaktika, təlim prosesi, didaktik konsepsiya, proqramlaşdırılmış fəaliyyət, pedaqoji şüur

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 05.01.2024

Qəbul edilib: 14.02.2024

METHODS

The role of interactive training in the formation of modern school thinking based on didactic and methodical requirements

Elnaza Jabbarova

Master's student, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: elnazcabarova40@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-3689-7139>

ABSTRACT

In the modern era, didactics forms an important field of scientific knowledge, studies education and training problems, and provides knowledge about the regularities of its various aspects. To clarify the principles of training, to determine the potential power of student-oriented methods and methods, etc. "pedagogical activity", "education", "pedagogical consciousness" etc. in didactics that creates conditions. concepts are used in a wide range. Didactics has its own terms: "education", "teaching", "content of education", "method of education", etc. terms are included in that group of concepts. It is possible to learn more about the specific features of this training compared to traditional training. The dynamism of this training is manifested at all stages, including the establishment of motivation and the evaluation of student achievements.

KEYWORDS

didactics, learning
process, didactic
concept, programmed
activity, pedagogical
awareness

ARTICLE HISTORY

Received: 05.01.2024

Accepted: 14.02.2024

Giriş

Mənşəcə yunan dilinə məxsus olan “*didaktika*” termini “*didaktikos*” sözündən olub, “*öyrədici*” deməkdir. Çağdaş dövrdə didaktika elmi biliklərin vacib istiqamətini təşkil edərək təhsil və təlim məsələlərinin öyrənilməsi işi ilə məşğul olur. Ənənəvi və fəal təlimdə hər zaman aktual olan didaktika müasir dövrdə funksionallığını spesifik tələbləri ilə təzahür etdirir. Didaktik tələblərin müsbət nəticələri təlim prosesinin şagirdyönümlü səmərəsində öz inikasını tapır.

Əsas hissə

“Təlim prosesi, əsasən, didaktik sistem adlanan psixoloji, pedaqoji konsepsiyalara əsaslanır. Didaktik sistem mühüm, vahid struktur yaradan və təlimin məqsədinə çatmağa xidmət edən elementlərin cəmini təşkil edir. Üç didaktik konsepsiyayı – ənənəvi, pedosentrik və müasir didaktika sistemini fərqləndirmək olar” [1, s. 45].

Müasir dövrdə didaktika elmi biliklərin mühüm sahəsini təşkil edərək təhsil və təlim problemlərini öyrənir. Didaktika öz obyekt kimi real təlim prosesinin müxtəlif tərəflərinin qanunauyğunluqları haqqında biliklər verir, təlim prosesinin məzmun elementlərinin struktur xarakteristikasını açır.

Qazanılmış bilikləri, təlimə dair bir sıra məsələləri yerinə yetirməyə, dinamik səciyyəyə uyğun təhsilin məzmununu ona uyğunlaşdırmağa, təlim prinsipini dəqiqləşdirməyə, şagirdyönümlü metod və üsulların potensial gücünü təyin etməyə şərait yaradan didaktikada “pedaqoji fəaliyyət”, “təhsil”, “pedaqoji şüur” və s. məfhumlardan geniş şəkildə istifadə edilir. Lakin bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, didaktikanın özünəməxsus terminləri mövcuddur. “Təlim”, “tədris”, “təhsilin məzmunu”, “təlim metodu” terminləri həmin anlayışlar qrupuna daxildir. Onların mahiyyətinə epizodik nəzər salaq:

1. Təlim – məqsədyönlü, əvvəlcədən proqramlaşdırılmış fəaliyyətdir. Bu prosesin icrasında təhsil, tərbiyə, inkişaf və onların əhəmiyyəti önə çəkilir, eyni zamanda dünyanın qabaqcıl təcrübəsi, yeni metod və üsullar öyrənilir.

2. Təlim prosesi – müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı əsasında müəyyən edilir. Bu prosesin qarşısında duran vahid məqsəd şagirdləri müasir aspektdən, yeniliklər üzərindən formalaşdırmaqdır. Başqa sözlə, şagird dünyagörüşünün dəyişdirilməsinin modern üsulları müəyyənləşdirilir. Tədris işi müəllim fəaliyyətinin peşəkarlığı, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının zənginləşdirilməsi ilə xarakterizə edilir. Pedaqoji səriştə ilə şagirdin gerçək aləm, bu aləmdəki əşya və hadisələr, onlar arasındakı əlaqə və münasibətləri dərk etmə qabiliyyəti təkmilləşir.

3. Təhsilin məzmunu – ictimai sferada dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş qabaqcıl təhsil təcrübəsinin qanuniləşmiş modelidir. Bu təhsil modeli səmərəli və keyfiyyətli təlimə hesablanmış sistemdir. Əslində, təhsilin məzmunu təkcə şagird təfəkkürünün müasirləşməsində deyil, ümumən məktəb təcrübəsinin modern sistemə köçürülməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyan praktik vasitədir.

Çağdaş dövrümüzdə təhsilin – tərbiyə sistemimizə daxil olmuş fəal təlimin şagird dünyagörüşünün inkişafında və intensiv dinamik xarakter almasında rolu olduqca böyükdür. Belə ki, yeni təlim metod və üsulları şagirdə yeni müstəqil düşüncə tərzı və yaradıcılıq vərdişlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnteraktiv təlimə əsaslanan dərslər məktəbli təfəkkürünün sərbəst inkişafında, onların azad düşüncəyə köklənməsində əvəzəlməzdir.

“Ümumtəhsil sistemində məktəblilər, əlbəttə, hərtərəfli inkişaf etmiş, yaradıcı, müstəqil, milli və ümumbəşəri mənəvi keyfiyyətlərə malik yetkin bir şəxsiyyət kimi formalaşacaqdır. Sürətlə inkişaf etməkdə olan elmimizin, texniki tərəqqimizin hərəkətverici, idarəedici qüvvəsi olacaq gəncliyi yetişdirmək bugünkü məktəbin başlıca məqsədidir.

Təlim metodu müəllim və uşaqların məqsədyönlü fəaliyyətinin idrak vəhdətində həyata keçirilir. Metodların köməyi ilə müəllim şagirdlərə öyrətmək üzrə qarşısında duran vəzifələrini həll edir” [4, s. 44].

Çağdaş cəmiyyətimizdə baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər təhsildən də yan keçmir. Qlobal yeniliklər təhsil və təlim proseslərində də müəyyən tələblərin həyata keçirilməsi zərurətini yaradır. Bu səbəbdən də çağdaş təhsil qazanılan biliklərdən çox, əldə edilən biliklərin bacarığa çevrilməsini tələb edir. Əldə olunan nailiyyətlərin ictimai mühitdə tətbiqi təlimin prioritet istiqamətlərindən sayılır.

İnteraktiv təlimin tətbiqindən keçən bu neçə illər ərzində aparılan təhsil və müşahidələr göstərir ki, bu (fəal təlimin) təlim metodunun didaktik və metodik imkanları kifayət qədər zəngindir. Şagird təfəkkürünün inkişafı, dəyişməsi və yenilənməsi üçün fəal təlimin hər cür resursu mövcuddur.

Ənənəvi təlimlə müqayisədə bu təlimin xarakterik xüsusiyyətləri barədə daha çox məlumat əldə etmək mümkündür. Ənənəvi təlimdə şagirdin yeganə istinad mənbəyi kitab, hafizə və müəllim idi. Şagird əldə etdiyi biliyi hazır şəkildə, yaxud Azərbaycan dili kitablarında verilmiş dil qaydalarını əzbərləmək yolu ilə mənimsəyirdi. Bu cür mənimsəmə mexaniki (formal) xarakter daşıyırdı. Belə yanaşma öyrənilən biliklərin həyati tətbiqini qeyri-mümkün edir.

Fəal təlim prosesində isə şagird qazandığı bilikləri hazır şəkildə deyil, qarşılıqlı əməkdaşlıq əsasında əldə edir. Qrup şəklində toplaşan şagirdlər bir-biri ilə fikir

mübadiləsi əsasında problemin həlli istiqamətində müsbət nəticələr əldə edirlər. Bu qənaətbəxş nəticə şagird+şagird və şagird+müəllim əməkdaşlığı əsasında mövcud olur.

“Ənənəvi təlim üsulunda müəllim informasiya ötürən, şagird isə informasiyanı hazır şəkildə qəbul edəndir. Bu halda şagirdlər passiv mövqedə durur, öz potensial imkanlarından istifadə edə və onu inkişaf etdirə bilmirlər. Fəal təlimdə isə şagirdlər biliyi hazır şəkildə deyil, tədqiqat zamanı əldə edirlər. Bu zaman şagirdlərdə idrak aktivliyi baş verir” [2, s. 33].

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, fəal təlimdə müəllim və şagird eynihüquqlu subyekt olaraq çıxış edir. Şəxsiyyətin formalaşmasının prioritet istiqamətini təşkil edən integrativ təlim şagirdyönümlü səciyyəyə malikdir.

Fəal təlimin spesifikasiyi aşağıdakı əlamətlərlə şərtlənir:

- tədris zamanı müəllim tərəfindən problemli situasiyanın yaradılması;
- istənilən problemin həlli istiqamətində şagirdin tədqiqatçı mövqeyindən çıxışı;
- şagirdlərin müstəqil düşünməsi və problemin həllinə yaradıcı münasibətin formalaşmasında əlverişli situasiyanın yaradılması.

Fəal təlimin metod və üsulları, vasitələri öz dominantlığı ilə fərqlənirlər. “Metod və vasitə təlimin ayrı-ayrı komponentləri olsalar da, hər ikisi təlim məqsədlərinə xidmət edir: “metod işi necə görməli”, vasitə isə “iş nə ilə görməli” sualına verilən cavablardır [5, s. 190].

Fəal təlim tədris prosesinin aktivləşməsində və şagird fəaliyyətinin canlanmasında mühüm rol oynayan metodların toplusudur. Şagirdin idraki fəaliyyətinin dinamik hal alması üçün cütlərlə, qruplarla, kollektivlə iş, eləcə də işgüzar söhbətlərin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

“Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün “problemlı-dialogi”, “problemlı”, “evristik təlim” anlayışlarından da istifadə olunur” [3, s. 154].

Nəticə

Qeyd etdiyimiz mülahizələrə əsasən gəldiyimiz qənaət budur ki, məktəbli təfəkkürünün formalaşması və inkişafında fəal təlimin rolu əvəzsizdir. Motivasiyanın qurulmasından şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla bütün mərhələlərdə bu təlimin mütəhərrikliyi özünü göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədov H., Zeynalova N. (2016). Pedaqogika (Dərslik). Bakı, Elm və təhsil. 456 s.
2. Kazımov A. (2015). Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları. Bakı, ADPU-nun mətbəəsi. 117 s.
3. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. (2008). Bakı, Kövsər. 224 s.
4. Novruzova G. (2011). Məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasında fəal təlim metodlarından istifadənin rolu (Metodik vəsait). Bakı, ADPU-nun mətbəəsi. 118 s.
5. Rüstəmov F., Dadaşova T. (2007). Ali məktəb pedaqogikası. Bakı, Nurlan. 567 s.

METODİKA

Orta məktəbdə orfoqrafiya və orfoepiya təliminin linqvistik-metodoloji əsaslarının tətbiqi

Dilarə Ələskərli

Magistrant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: eleskerlidilare@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-7722-3437>

XÜLASƏ

Orta məktəb Azərbaycan dili tədrisinin ən əhəmiyyətli sahələrindən biri də orfoqrafiya və orfoepiya təlimidir. Orfoqrafiya təlimi şagirdlərə düzgün yazı vərdişlərini, orfoepiya təlimi isə düzgün tələffüz qaydalarını öyrədir. Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi zamanı linqvistik əsaslara xüsusi diqqət yetirilməli və müəllimlər tərəfindən düzgün seçilmiş metod və üsullarla tədris olunmalıdır. Bu mənada orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının şagirdlərə müasir metod, üsul və vasitələrlə düzgün istiqamətlərdə mənimsədilməsi olduqca vacibdir. Məhz bu yolla şagirdlərin düzgün yazı və tələffüzlə bağlı bilik, bacarıq və vərdişləri inkişaf edəcəkdir.

AÇAR SÖZLƏR

orfoqrafiya, orfoepiya, təlim, şagird, metod

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 03.01.2024

Qəbul edilib: 19.02.2024

M E T H O D S

Application of the linguistic and methodological principles of spelling and orphoepy in secondary school

Dilara Alaskarli

Master's student, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: eleskerlidilare@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-7722-3437>

ABSTRACT

One of the most important areas of secondary school Azerbaijani language teaching is spelling and orphoepy. Spelling training teaches students correct writing habits, and spelling training teaches students correct pronunciation. During the training of spelling and orphoepy, special attention should be paid to the linguistic basics and they should be taught with the methods and way chosen by the teachers. In this way, it is very important to learn the rules of spelling and orphoepy to students and to do it in the right direction with modern methods, way and means. In this way, students' knowledge, skills and habits related to correct writing and pronunciation will develop.

KEYWORDS

orthography, orthoepy, training, pupil, method

ARTICLE HISTORY

Received: 03.01.2024

Accepted: 19.02.2024

Giriş

Məlum olduğu kimi, ədəbi dil normalaşdırılmış dil olduğundan, onun həm yazılı, həm də şifahi növlərində müəyyən qaydalardan, normalardan istifadə olunur. Ədəbi dilin yazılı növündən istifadə olunan orfoqrafik qaydaların məcmusuna *orfoqrafiya* deyilir. Orfoqrafiya istər dilin saflığı, istərsə də inkişafı üçün əvəzolunmaz bir vasitədir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının qaydaya salınmasında böyük xidmətləri olan, yazıda sabitliyin olmasını arzu edənlərdən biri böyük mütəfəkkir alim, görkəmli ədib Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. Onun bu yoldakı ən böyük xidməti isə, heç şübhəsiz, yazıda fonetik prinsipi irəli sürməsi və bu prinsipi həm nəzəri, həm də əməli surətdə əsaslandırması idi.

Azərbaycan orfoqrafiyasının əsaslarına aid dəyərli fikirlər söyləyənlərdən biri də Mahmud bəy Mahmudbəyov olmuşdur. Belə ki, XX əsrin 20-ci illərində orfoqrafiya problemləri ümumxalq işinə çevrilmişdi. 1922-ci ildən başlayaraq orfoqrafiya məsələlərinə aid irihəcmli işlər görülmüşdür. Hazırlanan tezis və layihələr xüsusi orfoqrafiya konfranslarında müzakirə edilmişdir. Azərbaycan orfoqrafiyasının inkişaf tarixinə nəzər yetirdiyimiz zaman bir daha aydın olur ki, yazı üçün yaradılan qaydalar ayrı-ayrı illərdə müzakirə olunaraq daha da təkmilləşdirilmişdir.

Yazılı ədəbi dilin təkmilləşməsində orfoqrafiya xüsusi rol oynayır. Təbii ki, ümumxalq tərəfindən qəbul edilmiş vahid və düzgün orfoqrafiya qaydaları yazının imkanlarını artırmaqla yanaşı onu sabitləşdirir, yazını və ədəbi dili inkişaf etdirir.

Əsas hissə

Orfoqrafiya qaydalarının tərtib olunması müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Belə ki, müxtəlif dillərdə orfoqrafiyanın bütün prinsiplərindən yox, hər bir dilin xüsusiyyətinə uyğun olan prinsiplərdən istifadə edilir.

Professor Afad Qurbanova əsaslanaraq deyə bilərik ki, müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında üç prinsip əsas götürülür: fonetik, morfoloji və ənənəvi prinsip [6, s. 168].

Fonetik prinsip hər bir sözün müasir ədəbi tələffüz əsasında yazılmasını tələb edir. Burada əsas meyar sözlərin düzgün tələffüzü hesab edilir. Daha dəqiq desək, söz deyildiyi kimi yazılır: Məsələn: *ata* [ata], *ulduz* [ulduz] və s.

Orfoqrafiyanın digər prinsipi isə *morfoloji prinsip* adlanır. Bu prinsip sözün mənalı hissələrinə əsaslanaraq müxtəlif şəkildə tələffüz edilən morfemlərin eyni formada yazılışını tələb edir. Bu morfoloji prinsipə əsasən, dilin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaq şərti ilə müxtəlif formada tələffüz olunan kök və şəkilçilər deyildiyi kimi deyil, vahid

qaydada yazılır.

Orfoqrafiyanın prinsiplərindən biri də *tarixi-ənənəvi prinsipdir*. Burada sözün tələffüzü deyil, tarixi forması əsas götürülür. Qeyd etməliyik ki, başqa dillərdən keçən bir sıra sözlərin orfoqrafiyasında bu, əsas prinsip hesab edilir. Əlbəttə ki, bu prinsip bütün alınma sözlərə şamil edilmir [5, s. 117]. Bir sıra sözlər vardır ki, onlar mənşəyindən fərqləndirilmir. Məsələn, bu mənada dilimizə rus dilindən keçən *samovar*, *kolxoz* və s. bu kimi sözləri nümunə göstərə bilərik.

Linqvistik əsaslar dedikdə, müəllim orfoqrafiya və orfoepiya təlimində tədris etməli olduğu qaydaları müəyyənləşdirməli və bu qaydaları ən səmərəli yollar seçərək şagirdlərə çatdırmalıdır. Bu bölmədə tədris edilən məsələlərə və onların şagirdlərə mənimsədilməsinin metod və üsullarına nəzər yetirək.

“Bildiyimiz kimi, müasir Azərbaycan dilində bütün şəkilçilər eyni formada yazılmaz. Bəzi şəkilçilər birləşdiyi sözün sonuncu hecası ilə ahəngləşir, bəziləri isə bu qaydaya tabe olmur. Bu baxımdan şəkilçilər üç cür yazılır” [2, s. 38].

1. Bir cür yazılan şəkilçilər: *-dar*, *-kar*, *-vi* və s.
2. İki cür yazılan şəkilçilər: *-lar²*, *-ca²*, *-sa²* və s.
3. Dörd cür yazılan şəkilçilər: *-lıq⁴*, *-lı⁴* və s. [6, s. 172].

Fikrimizcə, şəkilçilərin yazılış forması mövzusu tədris olunarkən müəllimin şərh üsulundan istifadə daha məqsədəuyğundur. Müəllim bu üsulu seçməklə əsas silahı olan replikalardan istifadə edərək şagirdləri düşünməyə vadar edəcək və həmin mövzunu əzbərləmək yerinə şagirdlərin hər birində şəkilçilərin formalarını yadda saxlamaq üçün fikir formalaşdıracaqdır.

Orfoqrafiya və orfoepiya təlimində əsas qaydalardan biri də *sait və samitlərin düzgün yazılışı* və *tələffüzü* ilə bağlıdır. Alınma sözlərdə saitlərin yazılış qaydası orta məktəbdə xüsusilə diqqət yetirilməli olan məsələlərdəndir. Orta məktəb dərslərlərində orfoqrafiya və orfoepiya təlimi zamanı alınma sözlərdə sait və samitlərin düzgün yazılış və tələffüzünün mənimsədilməsi üçün müəllimlər müxtəlif metod, üsul və vasitələrdən istifadə edə bilərlər. Bu yolla dərsi kifayət qədər maraqlı və yaddaqalan etmək heç də çətin məsələ deyil.

Orfoqrafiya təlimində *qoşasaitli* və *qoşasamitli sözlərin düzgün yazılışı* da orta məktəbdə şagirdlərə mənimsədilməli olan məsələlərdəndir. Belə ki, V sinif orta məktəb dərslərində qoşasait və qoşasamitlərin düzgün yazılış qaydaları ilə yanaşı, onların mənimsədilməsinə xidmət edən çalışmalara da yer verilmişdir.

Bizə görə, rahatlıqla yadda qalan və əksər şagirdlərin sevdidiyi mövzulardan biri məhz qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin yazılış qaydalarıdır. Bu mövzunun tədrisi zamanı müəllim əvvəlcədən seçdiyi mətnə şagirdlərə həmin sözlərin tapılmasını və

onların tələffüzünü yazmağı tələb edərək həm düzgün yazılışı, həm də düzgün tələffüzü şagirdlərin özlərinin kəşf etməsinə nail ola bilər.

Mürəkkəb sözlərin yazılışı orfoqrafiya təlimində şagirdlərin öyrənməli olduğu mövzulardan biridir. Sözlərin bitişik, defislə və ya bəzi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, yarıbitişik, yaxud ayrı yazılması müasir Azərbaycan dili orfoqrafiyasının ayrıca bölməsidir [3, s. 56].

Mürəkkəb sözlərin düzgün yazılışı mövzusunun orfoqrafiya təlimində olduqca maraqlı və rəngarəng məsələlərdən biri kimi qeyd etsək, yanlışdır. Bu mövzunun müşahidə üsulu ilə tədris olunması şagirdlərdə mövzuya daha böyük maraq yaradır. Əlbəttə ki, müəllim müşahidə ediləsi materialı düzgün və dəqiq müəyyənləşdirməlidir. O, şagirdlərin diqqətini müşahidə edilməli faktın əsas xüsusiyyətlərinə yönəltməklə qarşıya qoyduğu təlimi nəticəyə gələ bilər. Məsələn, məqsəd mürəkkəb sözlərin düzgün yazılış formalarını fərqləndirməkdirsə, mətnlər, çalışmalar üzərində aparılan müşahidələr bu istiqamətdə qurulmalıdır ki, şagirdlər müşahidənin sonunda nəticə olaraq mürəkkəb sözlərin düzgün yazılışını fərqləndirə bilsinlər.

Şagirdlərə mənimsədilməli olan orfoqrafik qaydalardan biri də *ixtisar edilən sözlərin və qısaltmaların yazılışıdır*. Müasir Azərbaycan yazısında da başqa xalqların yazılarında olduğu kimi, sözlərin bütöv yazılması ilə bərabər bəzi sözlərin qısaldılması, ixtisar edilməsi halları da vardır.

Müasir Azərbaycan dilindəki qısaltmaların (abbreviaturaların) yazılışındakı cəhətlər orta məktəb dərslərlərində geniş yer almasa da, orfoqrafiya təlimi zamanı müəllimlər tərəfindən bu məsələ ilə bağlı da məlumat verilir.

1. Qısaltmalar böyük hərflərlə yazılır: BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və s.
2. Qısaltmalarda hərflərdən sonra nöqtə qoyulmur: BDU (Bakı Dövlət Universiteti).
3. Qısaltmalara şəkilçi əlavə etdikdə sondakı səsin ahəngi nəzərə alınır: ADPU-nun və s.
4. Ad və soyadların qısaltmasında nöqtədən istifadə olunur: N. Gəncəvi və s.

Yeni materialların oxusu və möhkəmləndirilməsində kifayət qədər geniş istifadə olunan “şagird müəllim rolunda” modeli bu mövzuda istifadə oluna bilər. Fikrimizcə, geniş və çətin bir mövzu olmadığından şagirdlər rahatlıqla mövzunu mənimsəyə biləcək və müəllimin rolunda sinif yoldaşlarını görmək dərslərini daha axıcı və rəngarəng edəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, buradan bir daha aydın olur ki, yaratmağı, dərkətməni, yaşamağı və birgəyaşayışı öyrətmək təhsilin dörd ana sütununu təşkil edir. Müasir müəllim nəyi, nə qədər öyrətməklə kifayətlənməyərək yaratdığını göstərməli, daha aydın desək, hiss etdirməlidir. Yalnız bu yolla qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. (1985). Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. Bakı, 148 s.
2. Abdullayev A. (1968). Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, 78 s.
3. Balıyev H. (1988). Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif. 285 s.
4. Balıyev H. (2007). Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, ADPU. 421 s.
5. Əfəndizadə Ə. R. (1968). Azərbaycan dili orfoqrafiyası tədrisinin elmi əsasları. Bakı, Maarif. 132 s.
6. Qurbanov A. (2003). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, Nurlan. 449 s.

İnteqrasiya anlayışının mahiyyəti və əhəmiyyəti

Fatimə Qarayeva

Magistrant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: qarayevaf111@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-9032-9437>

XÜLASƏ

“Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədində ümumi təhsilin inteqrasiyası əsas prinsip kimi nəzərdə tutulur. Göstərilən sənəddə ümumi təhsilin pillələri və bu pillələr arasında intensivliyin diqqətdə saxlanması prioritet məsələlərdəndir. Məktəbdə tədris edilən fənlər arasında bu və ya digər dərəcədə inteqrasiyadan istifadə edilir. Bu da onunla əlaqədardır ki, fənlərin hamısı öz mənbəyini həyatdan götürür. Dünyada bütün canlı və cansız varlıqlar bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Bu cəhətdən elmdən həyata, həyatdan başqa elm sahələrinə bağlılıq müəyyən etməklə müxtəlif elm sahələri və fənlər arasında əlaqə qurmaq mümkündür. Təlimin səmərəliliyinin artırılmasında inteqrasiya olduqca mühüm rol oynayır. İnteqrativlik prinsipi ayrı-ayrı kateqoriya və anlayışların öyrənilməsində ən əlverişli metod kimi də hesab edilə bilər.

AÇAR SÖZLƏR

sosial sfera,
struktur-semantik
vahid, inteqrasiya,
morfologiya,
inteqrativlik prinsipi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 05.01.2024

Qəbul edilib: 13.02.2024

METHODS

The essence and importance of the concept of integration

Fatima Garayeva

Master's student, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: qarayevaf111@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-9032-9437>

ABSTRACT

In the document “Concept of general education in the Republic of Azerbaijan (National Curriculum)” the integration of general education is considered as the main principle. In the indicated document, keeping in mind the levels of general education and the intensity between these levels is one of the priority issues. Among the subjects taught in the school, there is integration to one degree or another. This is related to the fact that all subjects take their source from the world. In the world and all living and non-living things are closely related to each other. In this respect, it is possible to establish a connection between different fields of science and disciplines by determining the connection from science to life and other fields of science. Integration plays a very important role in increasing the efficiency of training. The integrative principle can be considered as the most convenient method for studying separate categories and concepts.

KEYWORDS

social sphere,
structural-semantic
unit, integration,
morphology,
integrative principle

ARTICLE HISTORY

Received: 05.01.2024

Accepted: 13.02.2024

Giriş

Qloballaşan dünyada sosial sferanın iqtisadiyyat, siyasət, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. sahələri arasında sıx əlaqə mövcuddur. O cümlədən ictimai və digər sahələri öyrənən elm sahələri arasında konkret əlaqə – *inteqrasiya* vardır. Bunların fonunda elmdə, təhsildə də inteqrasiya zərurəti yaranmışdır. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədində təhsilin inteqrasiyası əsas prinsip kimi nəzərdə tutulur.

İnteqrativ kurikulum şagirdyönlü, humanistləşən təhsilin məzmun və forma cəhətdən təkmilləşməsində mühüm rol oynayır. Göstərilən sənəddə ümumi təhsilin pillələri və bu pillələr arasında əlaqə və intensivliyin diqqətdə saxlanması, biliklərin mənimsənilərək bacarıq və vərdislərə çevrilməsinin təmin edilməsi əsas şərtlərdən biri kimi irəli sürülmüşdür.

Əsas hissə

“Dil struktur-semantik vahid olduğundan diferensial adlarla tədqiqata çevrildiyi kimi, onoloji induktiv və ya deduktiv üsullarla da öyrədilir. Lakin təsnif ediləndə də, inteqrativ ümumiləşdirmələr aparılanda da dilin ümumi sisteminə və daxili əlaqə sisteminə istinad edilir ki, bu da fənnin öz mahiyyətindən irəli gələn tələblərlə müşahidə olunur” [4, s. 181].

Dərslərin inteqrativ əsasda aparılması mövzulararası əlaqədə ilk növbədə ümumi (müştərik), eyni zamanda spesifik xüsusiyyətlərə əsaslanmalıdır. Fikrimizi konkret nümunələr üzərində əsaslandıraraq nəzəri dilçiliyin fonetika bölməsində orfoqrafiya və orfoepiya mövzularına müraciət edək.

I. Oxşar cəhətləri:

1. Hər ikisi fonetik sistemə daxildir.
2. Ədəbi dilin tənzimlənməsində eyni dərəcədə rol oynayır.
3. Hər ikisi dilin ən kiçik vahidi anlayışının komponentidir.

II. Fərqli cəhətləri:

1. Orfoqrafiya yazı qaydalarını özündə ehtiva edir.
2. Orfoepiya ədəbi dilin düzgün tələffüz qaydalarını bildirir.
3. Orfoqrafiya orfoqrafik, orfoepiya isə orfoepik normalarla tənzimlənir.

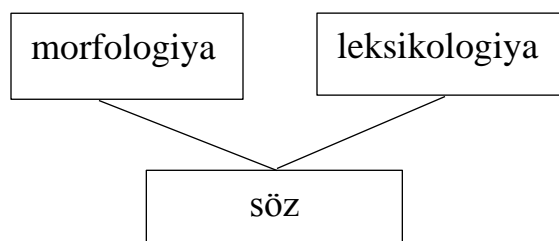
Bu kiçik nümunəni təhlil etdikdə belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, növündən asılı olmayaraq (istər fəndaxili, istərsə də fənlərarası) təlimdə inteqrativlik zərurətini ortaya çıxaran səbəb predmetlərarası ortaq və spesifik cəhətlərdir.

“İnteqrasiya – müəyyən təhsil sistemi çərçivəsində şagirdlərin təfəkküründə dünya-

nın bölünməz obrazını formalaşdırmaq, onları inkişafa və özünüinkişafa istiqamətləndirmək məqsədi ilə təlimin bütün məzmun komponentləri arasında struktur əlaqələri qurmaq və onları sistemləşdirməkdir. İnteqrasiya təlim prosesini təkmilləşdirir, fənlər arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığı dərinləşdirməyə xidmət edir. İnteqrasiyanın köməyi ilə şagirdlər öyrəndikləri arasında qarşılıqlı əlaqəni başa düşür və onlardan şəxsi və ictimai problemlərin həllində istifadə edirlər” [3, s. 109].

Dərs prosesində şagirdlərin fəallığının artırılması hər zaman diqqətdə olmuşdur. Sadəcə olaraq, hər bir təlim öz xarakterinə uyğun üsullarla səciyyələndirilir. Ənənəvi təlimdə fəallıq tədris prosesinin bəzi məqamlarında daha çox hiss olunur, bəzi vaxtlarda isə passivlik üstünlük təşkil edir. “İnteqrasiya öyrənməyin həm nəzəri-metodoloji əsasını təşkil edir, həm də faktik-təcrübi mövcudluğunu müəyyən edir” [5, s. 91]. Şagirdlər mövzulararası və ya fənlərarası yaxınlıq, əlaqə vasitəsilə hər hansı hadisələri tutuşdurmaq, onların predmetlərini müqayisə etmək təcrübəsi əldə edirlər. Müqayisə vasitəsilə fakt haqqında daha geniş və zəngin məlumatlara sahib olurlar.

Mülahizələrimizi möhkəmləndirmək, elmi çərçivəyə salmaq üçün başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək. Morfologiya və leksikologiyayı mikromüqayisə süzgəcindən keçirsək, belə bir əyani qrafik formalaşacaq:

Sxema əsasən demək mümkündür ki, söz bu iki fənnin müştərək kateqoriyası sayılır. Başqa sözlə desək, morfologiya və leksikologiya arasında əlaqə (inteqrasiya) söz anlayışı üzərindən qurulur. Nəzəri dilçilikdən də bəlli olduğu kimi, morfologiya və leksikologiyanın obyektı sözdür. Lakin sözə yanaşma mülahizələrinə görə bunlar fərqli xarakterə malikdir.

“Morfologiya leksikologiyadan fərqli olaraq sözün vahid leksik mənasını yox, onun (sözün) geniş qrammatik mənalarını öyrənən bir elmdir. Morfologiyayı, hər şeydən əvvəl, müxtəlif qrammatik mənalar, müxtəlif şəkillər (formalar) maraqlandırır. Morfologiya bütün nitq hissələrini əhatə edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənir. Bu baxımdan ayrı-ayrı nitq hissəsinin öz daxili quruluşu da morfologiyaya daxildir” [1, s. 5].

Məktəbdə tədris edilən fənlər arasında bu və ya digər dərəcədə inteqrasiya vardır. Bu da onunla əlaqədardır ki, fənlərin hamısı öz qaynağını həyatdan götürür. Dünyada

bütün canlı və cansız varlıqlar (məkan, zaman, əşya, predmet və s.) bir-biri ilə sıx əlaqədə olur. Bu baxımdan elmdən həyata, həyatdan elm sferalarına bağlılıq kəşf etməklə müxtəlif elm sahələri və fənlər arasında əlaqə qurmaq mümkündür.

İnteqrasiya metoddur. Bu metodla yalnız elmi kateqoriya və anlayışlar, mövzu və fənlər arasında əlaqə quraraq onlar haqqında daha ətraflı məlumat əldə edilmir, həmçinin tarixi fakt və hadisələri bir-biri ilə tutuşdurmaq, aralarında əlaqə yaratmaq, eyni zamanda onlar haqqında daha tutarlı məlumat öyrənmək mümkün olur.

“Bütün elm sahələrində, o cümlədən sosiologiyada, eləcə də pedaqogikada inteqrasiyanın ən çox iki növündən geniş istifadə olunur: fənlərarası və fəndaxili inteqrasiyadan. Bir çox mərhələdə bu iki ifadəni eyniləşdirən, həm də fərqləndirənlər var. Eyni zamanda pedaqoji ədəbiyyatda “inteqrasiya” “inteqrativlik”, eləcə də “tədrisdə inteqrasiya” və s. anlayışların sinonimi kimi də istifadə olunur” [2, s. 53].

Nəticə

Aparılan araşdırmaların yekunu olaraq deyə bilərik ki, təlimin səmərəliliyinin artırılmasında inteqrasiyanın rolu əhəmiyyətlidir. Ayrı-ayrı kateqoriya və anlayışların, mövzu və fənlərin, o cümlədən hadisə və faktların daha dərinləndirən öyrənilərək təhlili, həmçinin onlar barəsində geniş, zəngin informasiyaların əldə edilməsində inteqrasiya böyük əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. (2007). Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı, Şərq-Qərb. 280 s.
2. Kazımov A. (2015). Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları (Mühazirə mətnləri). Bakı, ADPU-nun mətbəəsi. 117 s.
3. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. (2008). Bakı, Kövsər. 224 s.
4. Qurbanov V. (2008). Azərbaycan dili təlimində fəndaxili əlaqələr. Bakı, Müəllim. 181 s.
5. Paşayev A., Cəfərova E. (2006). Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi imkanları. Bakı, Mütərcim. 2012 s.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalında dərc ediləcək məqalələr üçün texniki tələblər

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli, “Giriş” (Introduction), “Əsas hissə” (Main part) və “Nəticə”dən (Conclusion) ibarət olmalıdır. “Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, “Əsas hissə”də tədqiq edilən məsələlər, qaldırılan problemlər bölmələr üzrə ətraflı şərh edilməli, “Nəticə”də isə elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

Məqalələrin strukturu və tərtib edilmə qaydaları

1) Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu şərtlər də daxil olmaqla aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- ✓ Məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (əgər varsa), işlədiyi qurumun adı, elektron poçt ünvanı və ölkə adı məqalənin titul səhifəsində yazılmalıdır.
- ✓ “Xülasə” Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmununda olmaqla, təxminən 70 – 120 söz həcmində verilərək, tədqiqat işinin əhatə dairəsini təsvir etməlidir.
- ✓ “Açar sözlər” Azərbaycan və ingilis dillərində verilərək 3 – 5 söz və ya söz birləşməsindən ibarət olmalıdır.

2) Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210 x 297mm) formatda, Times New Roman – 14 şriftində yığılmalı, intervalı – 1,15, həcmi 6 – 15 səhifə olmalıdır.

3) Məqalənin adı və yarımbaşlıqları yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən (həmçinin tənliklər və düsturlardan) əvvəl və sonra bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq aşağı sağ küncdə nömrələnməlidir.

4) Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sol küncdə, şəkillər üçün şəklın altında sol küncdə yerləşdirilərək, ardıcıl nömrələnməlidir.

5) Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə zəruri istinadlar olmalı, sonda verilən “İstifadə edilmiş ədəbiyyat”da istinad olunan ədəbiyyatlar mətnin içində [Kazımov Q. Bakı, 2007] və ya [1, s. 52] kimi verilməli, sonda isə əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Elmi ədəbiyyata mətnə onlayn istinad olarsa 1 qoyaraq aşağıda internet linki göstərməlidir. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam, dəqiq və orijinalın dilində olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir. Mətnə istinad olunan bütün mənbələr, səhifə nömrələri ilə birlikdə «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısında aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

a) *Kitablara istinad*: Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil. 496 s.

b) *Jurnallara istinad*: Həsənova S. (2021). Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, № 4. Bakı, “N print studiya”, s. 25 – 34.

c) *Toplularda məqaləyə istinad* (konfrans, simpozium və digər): “Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri”. (2010). Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, Şərq-Qərb, s. 314 – 316.

ç) *Dissertasiyalar və avtoreferatlar*: Məmmədov H. B. (2013) Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin aktoru kimi. Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, Elm. 44 s.

d) *Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər*: Алиев С. Г., Джалалов К. Х. 163514, СССР Б. И. 1988, № 4, s. 50 Langsam M., Savoca A. C. L. Pat. 4759776, USA, 1988.

e) *İnternet səhifələri*: İnternet səhifələrinə istinadlar tam göstərməlidir. Məsələn: <http://www.tall.edu.az>

6) Məqalədə son 5 – 10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

7) Məqalə redaksiyaya 3 formada: ya elektron poçtla (tall@edu.gov.az), ya jurnalın saytı (<http://tall.edu.az>) üzərindən, ya da çap formasında müəllifinin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Orijinal nüsxədə müəllif(lər)in imzası vacibdir.

Məqalələrin qəbul edilməsi və dərci

Təqdim edilən məqalələr redaksiyada nəzərdən keçirildikdən sonra oxunuş üçün (müəllifin adı gizli saxlanılmaqla) mütəxəssislərə göndərilir. Məqalə jurnalın profilinə uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verərsə, çapa təqdim edilir. Müəllif istəsə, ona məqaləsinin qəbul edilməsi barədə sənəd verilə bilər. Məqalələr növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları *“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”* jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eyni ilə digər nəşrlərdə (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisnadır) dərcinə yalnız redaksiyanın yazılı icazəsi, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərti ilə yol verilir. Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövrə nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnalda təqdim edilməsi müəlliflik etikasına ziddir. Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr qəbul edilmir. Dərc olunmuş məqaləyə görə müəllifə jurnalın bir nüsxəsinin verilməsi nəzərdə tutulur.

FOR AUTHORS

Requirements to the articles submitted for publication in «Teaching of Azerbaijani language and literature»

Content of articles

The articles should be devoted actual topics, meet the academic requirements of journal's style and content and consist of «Introduction», «Main part», and «Conclusion». The «Introduction» should contain a thesis that will assert the main argument. In the «Main part», the studied issues and the raised questions should be explained and analyzed in detail in the sections. In the «Conclusion», the author should reinforce the importance of the main idea, emphasize his scientific contention and appreciate his topic in personally relevant ways, and it is notable to shine the scientific novelty and the benefits of the work and to offer suggestions and recommendations.

Rules of preparing of articles and scope

1) The articles submitted for the editorial must meet the following requirements, including the conditions set out for the periodical scientific publications presented by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan:

- ✓ Title of the article, author's name, surname, position, academic degree, name and address of the organization where he works, E-mail address should be written on the title page of the article.
- ✓ Abstract (in Azerbaijani and English) should be approximately 70 – 120 words, with the same content.
- ✓ Keywords (in Azerbaijani and English) should consist of 3 – 5 words or phrases.

2) The text should be typed in Microsoft Word, A4 (210 x 297mm), Times New Roman – 14, interval – 1, 15, size 6 – 15 sheets.

3) The title and subheadings of the article should be written in bold, with only the first letter capitalized. Before and after the headline and subheadings, tables and figures (also equations and formulas), a single line spacing should be added. Pages should be numbered in the lower right corner.

4) The table and pictures must be named, and the name should be placed in the left hand corner above the table, and pictures name should be placed in the left-hand corner under picture.

5) There should be references to scientific sources related to the topic of the article, as well as the sources noted at the end in “used works” should be mentioned in the text as [Kazimov G. Baku, 2021] or [1, p. 52], and finally numbered in alphabetical

order. If there is an online reference in the text, you should put an internet link below and number it from one. The information on each reference in the Literature List must be in full, accurate and the native language. The bibliographic description of the source should be based on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). The name of the article, report or thesis should be cited when referring to scientific articles, materials or theses of symposium, conference or other prestigious scientific events. All sources referenced in the text should be cited in the "Used Works or References" list, along with the page numbers, as specified in the following examples:

a) *References to books*: Kazimov G. (2007). Modern Azerbaijani language. Syntax. Baku, Tahsil. 496 p.

b) *References to journals*: Hasanova S. (2021). Ashug Alasgar and our literary language. "Teaching of Azerbaijani language and literature", № 4. Baku, "N print studio", p. 25 – 34.

c) *Reference to the articles in scientific events*: «End of a transitional period in Azerbaijan economy: analysis and conclusions. Problems of National Development Model Formation" (2010). Materials of the scientific-practical conference of the Republic. Baku, East-West, p. 314 – 316.

d) *Dissertation thesis and abstracts*: Mammadov H.B. (2013) The Republic of Azerbaijan as an actor in contemporary international political processes. Doctoral dissertation abstract, Baku, Science. 44 p.

e) *Copyright and Patents*: Aliev S. G., Jalalov K. Kh. 163514, USSR // B.I. 1988, No. 4, p. 50 Langsam M., Savoca A. C. L. Pat. 4759776, USA, 1988.

f) *Internet pages* (references to web pages should be indicated in full): For example: <http://www.tall.edu.az>

6) The article should give preference to scientific materials, monographs and other reliable sources for the last 5 – 10 years.

7) The article must be submitted to the editorial office in 3 forms: by e-mail (tall@edu.gov.az), or through the journal's website (<http://tall.edu.az>), or in printed form by the author of the article. The original signature of the author is important.

Acceptance and publication of articles

After review, the presented article will be sent to experts to be read out. If the article corresponds to the journal profile and meets the requirements, the printing is provided. If the author wishes, a document on his / her article acceptance may be issued. Articles are published on the principle of rotation.

Copyright

The articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights of these articles belong to the *"Teaching of Azerbaijani language and literature"*. The articles published in the journal are allowed to be published in other publications (except the variant of the article published in the form of a thesis) only with the written permission of the editorial board, and the source of quotation must be provided. It contravenes the authorship ethics to submit manuscripts previously sent or published in another periodical. Articles that do not meet the above requirements are not accepted. According to the published article, the author will get a copy of the journal. Dear Authors don't send please your conflicts of interests and published articles in anywhere.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

*Технические требования к статьям опубликованным в журнале
«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*

Содержание статей

Статьи должны быть посвящены актуальным темам и соответствовать академическим требованиям в соответствии с содержанием и стилем журнала. Статьи должны состоять из «Введение» (Introduction), «Основной части» (Main part) и «Заключения» (Conclusion). В «Введение» должно обосновываться актуальность темы, в «Основной части» исследуемые задачи и поднятые проблемы должны быть объяснено подробно по разделам, а в «Заключения» должно основываться на характере области статьи. Важность приложения, научный вывод, сделанный автором, научная новизна работы, экономические выгоды и т. д. должны быть четко указано и должны быть выдвинуты предложение и рекомендации.

Структура и правила составления статей

- 1) Статьи, представленные в редакцию, должны соответствовать следующим требованиям, в том числе условиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики, для периодических научных публикаций:
 - ✓ На титульном листе статьи должны быть указаны название статьи, имя и фамилия, должность, ученая степень, название и адрес организации, адрес электронной почты автора.
 - ✓ Ключевые слова (на азербайджанском и английском языке) должны состоять из 3 – 5 слов или фраз.
 - ✓ Резюме (на азербайджанском и английском языке) должна составлять примерно 70 – 120 слов с одинаковым содержанием.
- 2) Текст статьи должен написан в программе Microsoft Word, A4 (210 x 297 мм), Times New Roman – 14, интервал – 1, 15, объем 6 – 15 страниц.
- 3) Названия статьи должен писаться с жирным шрифтом с большой буквой. До и после заголовка и подзаголовков, таблиц и рисунков (также уравнений и формул) должен быть выпущен один междустрочный интервал. Страницы должны располагаться последовательно в правом нижнем углу.
- 4) Таблицы и рисунки должны иметь имя и это имя для таблиц должен перемещаться над таблицей в левом углу, а для рисунков под рисунки в левом углу и последовательно пронумероваться.

5) Необходимые ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи, должны быть приведены в тексте как ссылки на «Использованную литературу» в тексте [Казимов Г. Баку, 2021 г.] или [1, с. 52] и в конце должны быть упорядочены в алфавитном порядке. Если в тексте есть онлайн-ссылка на научную литературу, интернет-ссылка должна быть показана ниже, поставив 1. Информация по каждой ссылке в списке литературы должна быть полной, точной и на языке оригинала. Библиографическое описание справочного источника следует представить в зависимости от его типа (монография, учебник, научная статья и т.). При ссылке на научные статьи, материалы или тезисы симпозиумов, конференций и других престижных научных мероприятий необходимо указывать название статьи, доклада или диссертации. Все источники, на которые есть ссылки в тексте, должны быть включены в список «Использованная литература» вместе с номерами страниц в следующих примерах:

а) *Ссылки на книги*: Казимов Г. (2007). Современный азербайджанский язык. Синтаксис. Баку, Тахсил. 496 с.

б) *Ссылка на журналы*: Гасанова С. (2021). Ашуг Алесгар и наш литературный язык. «Преподавание азербайджанского языка и литературы». № 4, Баку, «N print studio», с. 25 – 34.

в) *Ссылки на статьи в сборнике (конференция, симпозиум и т. д.)*: «Конец переходного периода в экономике Азербайджана: анализ и итоги. Проблемы формирования модели национального развития». (2010). Материалы республиканской научно-практической конференции. Баку, Восток-Запад, с. 314 – 316.

г) *Диссертации и авторефераты*: Мамедов Х.Б. (2013) Азербайджанская Республика — современная международная политика как актер в процессе. Автобиография докторской диссертации, Баку, Наука, с. 44.

д) *Авторские свидетельства и патенты*: Алиев С. Г., Джалалов К. Х. 163514, СССР. БИИ 1988, № 4, с. 50 Langsam M., Savoca A. C. L. Патент 4759776, США, 1988

е) *Ссылки на веб-страницы*: Ссылки на веб-страницы должны быть полностью показаны. Например: <http://www.tall.edu.az>

6) В статье предпочтение отдается научным статьям, монографиям и другим надежным источникам написанном последние 5 – 10 лет.

7) Статью можно представить в редакцию в 3-х формах: либо по электронной

почте (*tall@edu.gov.az*), либо через сайт журнала (*http://tall.edu.az*), либо в печатном формате автором статьи. В оригинале обязательна подпись автора(ов).

Прием и публикация статей

Представленные статьи после ознакомлений в редакции отправляют (после того, как имя автора останется конфиденциальным) экспертам для прочтения. Если статья соответствует профилю журнала и требованиям, тогда предоставляется в печать. По желанию автора может быть выдан документ о его принятии статьи. Статьи публикуются по принципу очереди.

Авторские права

Авторские права на статьи, публикуемые в журнале защищены и все права на публикации этих статей принадлежит журналу *«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*. Статьи, опубликованные в журнале, допускаются только с письменного разрешения редакции для других опубликованных публикаций (кроме статьи, опубликованной как тезис). А для использования цитат можно только с одним условием показать источника. Рукописи, отправленные для печати в другое периодическое издание или в раннем времени напечатанные в другом журнале подача в редакцию, противоречит этику авторов. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются. Для опубликования статьей предназначен представить автору одну копию журнала.

QEYD

NOTES

ДЛЯ ЗАМЕТОК

*Jurnal “**A Print**” çap mərkəzində hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

E-mail: asadov_78@mail.ru

Qarnitura: Times New Roman, Cambria, Calibri

Şərti çap vərəqi: 9,5

Formatı: 70x100 ¹/₁₆

Tiraj: 100